

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
İNSAN VE TOPLUM
BİLİMLERİ FAKÜLTESİ
DERGİSİ

(ULUSAL HAKEMLİ DERGİ)

sayı / number: 6

mart / March 2020

ISSN: 2602-3938

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sayı / Number 6 Son Bahar / Spring 2020

Yayımlayan / Published

Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Sahibi / Owner

Yönetim Kurulu Adına
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Süleyman Çiğdem

Yayın Yönetmenleri / Editors

Dr. Öğrt. Üyesi Özkan Dayı
Dr. Öğrt. Üyesi Ferdi Güzel

Yabancı Dil Editörleri / Editors of Foreign Language

Arş. Gör. Hüseyin İlhan
Arş. Gör. Fatih Köksal
Arş. Gör. Kurban Durmuşoğlu

Yazı İşleri / Editorial Secretary

Dr. Öğrt. Üyesi Osman Oruç

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Arş. Gör. Fatih Eşki
Arş. Gör. Ömür Erbay
Arş. Gör. Erdem Saka

Dizgi / Typesetting

Dr. Öğrt. Üyesi Özkan Dayı

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Süleyman Çiğdem (Başkan)
Prof. Dr. Necmettin Tozlu
Prof. Dr. Abdülkadir Yılmaz
Prof. Dr. Bener Güngör
Prof. Dr. Hamdi Güleç
Prof. Dr. Osman Gündüz
Doç. Dr. Fatih Yalçın
Dr. Öğrt. Üyesi Serdar Göktaş
Dr. Öğrt. Üyesi Gazi Özdemir
Dr. Öğrt. Üyesi Esat Aktaş
Dr. Öğrt. Üyesi İlhan Karaca

Yabancı Dil Danışmanları

Foreign Language Consultants

Prof. Dr. Ahmet Beşe
Prof. Dr. Sait Uylaş
Prof. Dr. Nimet Yıldırım
Doç. Dr. Nurullah Yılmaz
Dr. Öğrt. Üyesi Asuman Gökhan
Dr. Öğrt. Üyesi Yasemin Yaylalı

(BAYBURT ÜNİVERSİTESİ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ FAKÜLTESİ DERGİSİ'NİN ARALIK 2019 TARİHLİ
5. SAYISI, 1-3 KASIM 2019'DA ULUSLARARASI MARMARA FEN VE SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ'NDE
(İMASCON) SUNULAN BAZI BİLDİRİLER KAPSAMINDA ÖZEL SAYI OLARAK YAYINLANMIŞTIR.)

Yazışma Adresi / Correspondence

Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanlığı- 69000 BAYBURT
Telephone: 0 458 333 20 34
e-mail: baytobilder@gmail.com

Baskı / Press

Rana Ajans / Erzurum

ISSN 2602-3938

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ FAKÜLTESİ
DERGİSİ ULUSAL HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

HER YIL MART ve EYLÜL AYLARINDA YAYIMLANMAKTADIR.

DANIŐMA KURULU

- Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR
Prof. Dr. Ahmet TURAN
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĐLU
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ
Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ
Prof. Dr. Yunus ÖZGER
Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĐLU
Prof. Dr. Mehmet Faruk TOPRAK
Prof. Dr. Hüseyin IZGAR
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Prof. Dr. Halil İbrahim ŐİMŐEK
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
Prof. Dr. S. Selçuk GÜNAY

BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Haldun ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi / Erzurum)
Prof. Dr. Mehmet İBRAHİMGİL (Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Ankara)
Prof. Dr. Ümit KILIÇ (Atatürk Üniversitesi / Erzurum)
Dr. Öğrt. Üyesi Hüseyin ELİTOK (Atatürk Üniversitesi / Erzurum)
Dr. Öğrt. Üyesi Özgür TOKAN (Bartın Üniversitesi / Bartın)
Dr. Öğrt. Üyesi Muhammet Lütfü KINDIRĞI (Atatürk Üniversitesi / Erzurum)
Dr. Öğrt. Üyesi Özkan DAYI (Bayburt Üniversitesi / Bayburt)
Dr. Öğrt. Üyesi Turgay KABAK (Bayburt Üniversitesi / Bayburt)
Dr. Öğrt. Üyesi Cem Şaban TUYSUZ (Trakya Üniversitesi / Edirne)
Öğrt. Gör. Dr. Filiz CANYURT (Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Ankara)

İÇİNDEKİLER

Derya COŞKUN

Tuğrul Bey'in Hâkimiyet Mefkûresi Bağlamında Kafkasya'daki Faaliyetleri
*Tughril Beg's Activities in the Caucasus Within the Context of
His Goal of Domination*..... [7-24]

M. Alperen ÇİĞDEM

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Pertev Paşa Koleksiyonu'na Ait
00002 Envanter Numaralı Kur'an-i Kerimin Cild Özellikleri
*Bookbinding Properties of the Qur'an-I Kerim With 00002 Inventory
Numbered Belonging to Pertev Pasha's Collection at the Suleymaniye
Manuscript Library* [25-38]

Yunus İNCE

Kudüs Meğâribe Vakıfları Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on Jerusalem Strange Foundations [39-55]

Umut Barış USTABULUT

Bayburt Şehrinde Hamam Mimarisi ve Kültürü
Bath Architecture and Culture in Bayburt City..... [57-81]

Önder YAĞMUR - Kadir TUZCİ

Günümüz Ebru Sanatı ve Endemik Bitkilerin Kullanılması
Art of Marbling and Use of Endemic Plants [83-96]

Hacı Salih ERASLAN

Bayburt Mani Atma Türküleri Üzerinden Bayburtluyu Tanımak
(Derleme çalışması) [97-113]

Fatih KÖKSAL

Hayvancılık Etrafında Gelişen Silifke Yöresi Dokuma Kültürü..... (115-116)

Yazım ve Yayın İlkeleri (117-120)

TUĞRUL BEY'İN HÂKİMİYET MEFKÛRESİ BAĞLAMINDA KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

*Tughril Beg's Activities in The Caucasus Within the Context of
His Goal of Domination.*

Derya COŞKUN*

Makale Geliş Tarihi: 06.11.2019

Makale Kabul Tarihi: 13.03.2020

Özet: Tarih boyunca İslâmî ve insanî duygular bakımından oldukça üst seviyede olan Türkler, dünya düzenini sağlamak için büyük çaba sarf etmişler ve yaşam tarzlarını cihan hâkimiyeti mefkûresiyle taçlandırmışlardır. Bilge Kağan'ın Ey Türk Milleti titre ve kendine dön sözünü rehber edinerek akıl ve cesaret yoluyla her daim başarılı olacaklarına inanan Türkler, yüzyıllar boyunca cihan hâkimiyeti mefkûresi hayalinin gerçekleşmesi için mücadele vermişlerdir. Bu sebeple Tuğrul Bey'in hâkimiyet mefkûresi bağlamında attığı adımların en önemlisi Kafkasya'ya yönelmesi olmuştur. Tuğrul Bey'in Kafkasya topraklarını üs olarak kullanıp batıya doğru ilerleyişi ve bu ideoloji çerçevesinde atmış olduğu adımlar makalenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Mefkûre, Hâkimiyet, Kafkasya, Savaş.

Abstract: Turks, who have been in the highest level in terms of Islamic and humanitarian feelings throughout history, made great efforts for bringing order to the world and crowned their lifestyle with the ideal of world domination. Believing that they would always be successful with wisdom and courage and taking Bilge Qaghan's saying "Oh, Turkish Nation, quiver and return to yourself!" as a guidance, Turks struggled for centuries to realise the ideal and dream of world domination. As one of the fighters of this ideal, Tughril Beg took his first step towards the domination ideal by heading to the Caucasus. His using the Caucasian lands as a base and advancing towards the West and the steps he took within the frame of this ideology constitute the main subject of this article.

Keywords: Seljuks, idea, Dominance, Caucasus, War.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
derya.coskun@erzurum.edu.tr

1. Giriş

Tarihin ilk devirlerinden itibaren birçok devlet ve topluluğun etkileşim kurduğu bölge olan Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan topraklara verilen addır. Bu coğrafi saha kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılmakta olup Kuzey Kafkasya'nın sınırları, doğuda Hazar Denizi batıda Karadeniz güneyde ise Kafkas sıradağları ile çevrilidir. Güney Kafkasya ise bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın da dâhil olduğu Türkiye'de Ağrı, Kars ve Artvin'den tutun da İran'daki Tebriz şehrine kadar olan toprakları kapsamaktadır¹. Kafkasya, coğrafi yapısı nedeniyle medeniyetlerin beşiği olma özelliğini tarihin hiçbir döneminde yitirmemiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Selçukluların Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri araştırmaya değer önemli konular arasında yer almaktadır.

2. Selçukluların Kafkasya ile İlk Temasları

Kafkasya'da hüküm süren devletleri hâkimiyet altına alma düşüncesi Tuğrul Bey dönemiyle başlamaktadır. Bununla birlikte Sultan Alp Arslan ve Melik Şah dönemlerinde toprak kazanımlarının oldukça fazla olması ve Kafkasya üzerine yaptıkları fetih hareketleri, Tuğrul Bey döneminde yapılan Kafkasya fetihlerini gölgede bırakmıştır. Fakat bilinmesi gereken Kafkasya'ya yönelik ilk adımların Tuğrul Bey zamanında atıldığıdır. Bu nedenle Kafkasya'da Türk varlığından söz etmek için Tuğrul Bey dönemini incelemek gerekmektedir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Müslüman Arap coğrafyacılarının Maveratünnehir olarak tasvir ettikleri bölgeye gelmişler kalabalık nüfuslarına yer bulmak amacıyla dönemin güçlü devletlerinden olan Karahanlı ve Gaznelilerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu iki devletin gittikçe artan baskıları sonucunda Tuğrul Bey, çöllere çekilmiş² Çağrı Bey de yanına aldığı 3000 kişilik bir süvariyle Kafkasya'ya keşif seferine³ çıkmıştır⁴.

¹ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Yayınları, Konya 2000, 41.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, 89; Fahrettin Kırzioğlu, *Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri*, *SAD*, II, Ankara 1971, 115-116; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 598; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1998, 32; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, *1-Kuruluş Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2000, 104-105; Hasan Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, 76; Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zafarından Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 679.

³ Azerbaycan üzerinden batıya ilerleyen ve Van Gölü etrafında hüküm süren Vaspurakan Krallığı topraklarına kadar giren Çağrı Bey'in sadece keşif amaçlı bu bölgeye gelmiş olamayacağını savunan kaynaklar mevcuttur. Onlara göre Çağrı Bey, yerleşmeyi planladıkları yerin sınırını çizmek ve batıya doğru genişlemek amacıyla bu sefere çıkmıştır. Selçukluların Kafkasya'ya yönelik fetih politikalarının yönünün genelde Güney Kafkasya istikametinde olması bu durumu açıklamaktadır. Bkz; Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Devri*, s. 105-106; Köymen, "Tuğrul Bey", 26; Salım Cönce, "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", (Nşr. Kenan Ziya Taş - Ahmet Kankal), *1. Uluslararası Öğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004), Diyar-

Kafkasya'ya keşif seferine çıkmıştır. Selçukluların bu bölgeyi fethetme nedenlerinden biri de daha önce bu topraklara yerleşen Türkmenlerin varlığıydı. Selçuklular, Türkmenler sayesinde bu coğrafyaya yerleşme hususunda yabancılik çekmeyeceklerinin farkındaydılar ki öyle de olmuştur⁵. 1021 yılına kadar sürdüğü düşünülen Selçuklu akınları, Azerbaycan'daki Vaspurakan Krallığını⁶, Şeddadileri, Bizans'ı ve Gaznelileri zor durumda bırakmış uzun süredir bu bölgede hüküm süren Gürcü ve Ermeniler de bu durumdan etkilenmişlerdir. 1021

bakır Valiliği, Diyarbakır 2004, 129; Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 115-116; Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, VI, Ankara 2002, 178; Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün "Türk" Sözü'nün Hazin Serüveni*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 96; Mehmet Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 80; Muhammed Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimai ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, 26.

Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, TTK Yayınları, İstanbul 1944, 36, 42, 43.

- ⁴ Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mir Seyyid Hamideddin Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvendşâh b. Kemâleddin Mahmûd el-Belhi Mîrhând, (904-1498), *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (Nşr. Abbâs Pervîz), IV, Merkezî Hayyâm, Tahran 1338/1960, 239-240; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara 2010, 259-274; Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Devri* 104-115; Ahmed Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş I - En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, 188; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşâh Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII/68, Ankara 1953, 569-570; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 357-358; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, 26; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1993, 39-42; Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, 324; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, S. 36, İstanbul 2009, 366; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey: Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 29-34; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995, 18-19; Yaşar Yücel - Ali Sevim, *Türkiye Tarihi, I, Fetihden Osmanlılara Kadar (1018 - 1300, II, Osmanlı Dönemi (1300-1566))*, TTK Yayınları, Ankara 1990, 27-29; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002, 4-5; Mehmet Ersan - Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklu Türk Tarihi, Selçukluları Yeniden Keşfetmek: Büyük Selçuklular*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, n128-129; Hüseyin Nihâl Atsız, "Çağrı Beğ", *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, 54-56; Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 533-534; Refik Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Önce Anadolu'da Türk Varlığı", (Nşr. Refik Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, 95-96; Ş. Cem Tuysuz, "Türkmenler", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 557; İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, 30-38; İbrahim Tellioglu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", (Nşr. S. Esin Derinsu Dayı), *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 21-22 Haziran 2007)*, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, Erzurum 2008, 3; Tufan Gündüz, "Oğuzlar/Türkmenler", *Bozkırın Efendileri - Türkmenler Üzerine Makaleler* - Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, 17-18; John Freely, *At Üstünde Selçuklular: Anadolu Selçukluları*, (Çev. Neşenur Domaniç), Doğan Kitap, İstanbul 2012, 24.

- ⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. N. Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, 149.

- ⁶ Vaspurakan Krallığı, Ermeni kaynaklarında Vaspurakan (فاسپوراکان) olarak geçen ve İslam coğrafyacılarının Büsfürecân/el-Büsfercân (البسفرجان) olarak adlandırdıkları coğrafyada kurulan bir yerel beyliktir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Richard G Hovannisian, *Armenian Van/Vaspurakan: An Introduction*, *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, 1-12; Hewsen, H. Robert, *Van in This World; Paradise in the Next* the Historical Geography of Van/Vaspurakan", *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, 13-42; S. Peter Cowe, "Relations Between the Kingdoms of Vaspurakan and Ani", *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, 169.

yılında Van istikametinde Dovin, Nig ve Beçni'ye kadar ilerleyen Selçuklular, birçok zafer kazanmışlardır. Çağrı Bey'in bu başarısı Selçukluların bölgeye yerleşmesi açısından önemli bir gelişmedir⁷.

Çağrı Bey bölge hakkında Tuğrul Bey'e bir rapor sunarak: *Keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek kimse yoktur*⁸. ifadelerini kullanarak bölgenin yurt edinmeye uygun bir alan olduğuna dikkat çekmiştir. Bu sefer sayesinde Selçuklular, Kafkasya ile ilk temaslarını kurmuşlar ve yüzyıllar boyunca sürecek bir sahiplenmenin de ilk adımını tamamlayarak Anadolu'yu vatan edinmeye başlamışlardır⁹.

3. Selçuklu Meliklerinin Kafkasya'daki Faaliyetleri

23 Mayıs 1040 Dandanakan Savaşında Gazneli Devletini mağlup eden Selçuklular, siyasî arenada varlıklarını kabul ettirmişlerdir¹⁰. Yeni bir Türk devleti kuran Tuğrul Bey, ilk olarak Abbasi Halifesi Ka'im Biemrillah'ın desteğini almak amacıyla ona bir mektup göndermiştir. Bu durum sadece siyasî anlamda değil dinî anlamda da Tuğrul Bey'in güçlenmesine olanak sağlamıştır. Tuğrul Bey izlediği siyaset gereği Selçuklu başkentini, Nişâbur'dan Bağdat ve Kafkasya'nın kesiştiği noktada yer alan ve Kafkasya'ya yönelik fetihler için önem arz eden Rey'e taşımıştır¹¹.

Tuğrul Bey, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı Hazar Denizi kıyılarına, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı, Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi ve İbrahim Yınal'ı da Azerbaycan fethi için görevlendirmiştir¹². Bu görev dağılımı sonrasında Kutalmış, Arrân ve Gürcistan'a, Hasan ve Yakutî ise Güney Azerbaycan'a geçerek Urmiye'ye kadar ilerlemişlerdir. Böylece Yakutî'ye Azerbaycan, Ebher ve Zencan bölgelerini kapsayan Güney Kafkasya valiliğinin kapıları açılmıştır¹³.

⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Devri*, 110; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H. D. Andreosyan), TTK Yayınları, Ankara 1987, 41; Turan, *Selçuklu Tarih ve Türk-İslam Medeniyeti*, 48vd; Vardan, 172-178; Victor Langlois, *History Of Armenia by Father Michael Chamic*, II, (Nşr.J. Avdall), Calcutta 1827, 111; İbrahim Telliöğlü, Bizans ve Selçukluların Kafkasya Politikaları Hakkında Bir Mukayese, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, (15-17 Ekim), Kars 2008, 345; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 106-107.

⁸ Gregory Abül-Farac, *Abu'l Farac Tarihi I*, (Nşr. Ö. R. Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987, 293.

⁹ İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, 34.

¹⁰ Hamdullah Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvinî (750/1350), *Târîh-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018, 343.

¹¹ Kazvinî, 344; Divitçioğlü, 100vd; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 49vd.

¹² Ebû Bekr Necmüddin Muhammed b. Alî b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-Südü'r ve Ayet'üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960, 103; Muhammed B. Ali Azimî, *Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, (Haz. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2006, 71; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname I*, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman Yayınları, İstanbul 2011, 36; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 67; Köymen, *Tuğrul Bey Ve Zamanı*, 16-18; Sencer Divitçioğlü, *Oğuzdan Selçuklu'ya*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2000, 83. Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, 119.

¹³ Şadrüddin Ebû'l- Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali Hüseyinî, *Ahbarü'd Devleti's Selçukkiyye*, (Çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999, 12; Ahmed b. Mahmud, 36; Yaşar Bedirhan, "Büyük Selçuklu İm-

Kazanılan başarılar Arslan Yabgu'ya mensup, Irak Oğuzları olarak adlandırılan Göktaş ve Buka (Boğa) adlı beylerin başlarında bulunduğu Oğuzların Hemedan, Azerbaycan ve Kuzey Irak gibi uç bölgelere toplanmalarını sağlamıştır¹⁴.

Selçuklu hâkimiyetinde olsun ya da olmasın Türkmenlerin buldukları her coğrafyayı sahiplenerek sürülerini rahatlıkla otlatacak alanlar bulmaya çalışmaları yöre halkıyla aralarının bozulmasına neden olmuştur¹⁵. Tuğrul Bey, Irak Oğuzlarının refah düzeyini arttırmak ve bu sorunlara son vermek amacıyla Selçuklu meliklerine emir vererek Oğuzları gaza amacıyla Bizans sınırına yönlendirmelerini istemiştir¹⁶. Bu emri yerine getirmek için harekete geçen İbrahim Yınal, Irak Oğuzlarına: *Sizin burada kalmanız ve ihtiyacınızı buradan karşımanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz ben de arkanızdan gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım*¹⁷. diyerek onları gazaya davet etmiştir. Bu konuşmadan anlaşıldığı üzere İbrahim Yınal, cihad anlayışını Oğuzlar üzerinde etkili hale getirmeye çalışarak Azerbaycan'a yapacağı seferlerde onların gücünden faydalanmak istemiştir.

paratorlarının Kafkasya'ya Yönelik, Siyasi, Ekonomik ve Dini Politikalarının Esasları", *Yeni Türkiye*, S. 72, Temmuz-Aralık 2015, 247.

¹⁴ Irak Oğuzlarının tarihi, Selçukluların atası olan ve kurulan devlete adını veren Selçuk Bey'in (907-1007) oğullarından Arslan (İsrail) Bey ile başlar. Irak Oğuzları tabirinin geçtiği en önemli kaynak olan İbn'ül Esir'in, *El Kâmil Fi't Tarih*, adlı eserinde Irak Oğuzları olarak kastedilen, Arslan Yabgu Türkmenleri'dir. Ayrıca eserde Irak Oğuzlarına, *Yabgulu Türkmenler ve Nâvekkîyye Türkmenleri* gibi adlarında verildiği kaydedilmektedir. Kaynaklarda *Nâvekkîyye* (*Navek* kelimesi Farsçada ok anlamına gelmektedir. Bu zümreye *Navekkîyye Türkmenleri* denmesinin sebebi muhtemelen iyi ok kullanmalarından kaynaklanmaktadır. *Yavegîyye* (Kaçaklar) gibi isimlerle de anılan bu Türkmen gruplar Kuzey Suriye ve Anadolu'daki Türk varlığının temelini önemli katkılar sağlamışlardır. Selçuklularla soydaş olan Irak Oğuzları, Oğuzların Kınık boyuna mensupturlar. Ebulgazi Bahadır Han Kınık boyuyla ilgili olarak *Kınık manası aziz demek olur. Kuşu ak kartaldır.* demek suretiyle Kınık boyuna mensup olanların asil bir soydan geldiklerini açıklamaktadır. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* adlı eserinde bu Oğuz grubuna *Nâvekkîyye Türkmenleri* denmesinin yanlışlığını vurgulamaktadır. Sümer'e göre bu topluluğu Sultan Alp Arslan dönemindeki (1063-1072) *Nâvekiyelerle* birleştirmek ve *Nâvekiyye* adının doğrusunun *Yavguyye* olduğunu ileri sürmek tarihi gerçeklere tamamen aykırıdır. Bkz. İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, (Çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özyayın), XIII, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016, 7; Ferit Devvelioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 1995, 810; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, TDAV Yayınları, İstanbul 1999, 139; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXXVI, Harvard University 2007, 196; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 54; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1955, 12; Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), 1001 Temel Eser 33, 52; Derya Coşkun, *Irak Oğuzları 1025-1060 (Anadolu'nun Türkleşmesine Etikileri)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2012, 1.

¹⁵ Seyyid Ebû'l-A'la Mevdudî, *Selçuklular Tarihi I*, (Çev. Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971, s. 179; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk- İslam Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, 212; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirtten Mıyakefalon'a)*, Karam Yayınları, Çorum 2003, 2.

¹⁶ Reşidü'd-din Fazlullah, *Camiü'l-Tevarih*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, 95-96; Mevdudî, 179-180; Merçil, Müslüman *Türk Devletleri Tarihi*, 49; Agacanoğlu, 314-316.

¹⁷ İbn'ül Esir, XIII, 130; Agacanoğlu, 315; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, 3.

Zira sürüleri, atları ve göçebe hayatın gereği olarak develerin sırtında taşıdıkları yüklerinden başka bir şeye sahip olmayan Irak Oğuzları için bu durum önemli bir fırsattır¹⁸. Oğuzların desteğini alarak ilerleyen Tuğrul Bey, izlediği bu siyaset sayesinde Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi sürecini hızlandırmıştır¹⁹.

İbrahim Yınal, Kafkasya politikası gereği Selçuklu kuvvetleriyle Musul'dan Şirvan'a yönelmiştir. Türkmen saldırılarından korkan Şirvanşah Yezid²⁰, 1044-1045 yılında Yezidiye Şehrinin etrafına surlar ve demir kapılar yaptırmıştır²¹. Bu durum Selçuklu Devletinin güçlenerek ilerlediğini ve artık yerel beylerin çekincesi haline geldiğini göstermektedir. Öyle ki Ermeni Prenslarının saldırılarına karşı Şeddadileri himaye altına alan Kutalmış, Diyarbekir ve Musul taraflarında ikamet eden Irak Oğuzlarını da yanına alarak 1045 yılında Gence yakınlarında Bizans ordusu ile savaşarak Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan orduyu mağlup etmiştir. Hıristiyanların çok fazla kayıp verdiği bu savaşta Ermeni Kuvvetleri komutanı Vahram Pehlevunî de öldürülmüştür²². Hâkimiyet mefkûresi bağlamında seferlerine devam eden Kutalmış, Aras boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey'e gönderdiği mektubunda bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedebileceğini bildirmiştir²³. Kutalmış, Aras boylarında Bizans ordusunu hezimete uğratarak Musa Yabgu'nun oğlu Hasan da 20.000 kişilik bir kuvvetle Erzurum ovasından Vaspurakan bölgesine girmiştir. Hasan'ın Erzurum'u yağmalayarak ilerlemesiyle Ani, İberyaya ve Bizans komutanı Katakalon Keumanos ile Vaspuragan valisi Aaron, 1047 yılında Büyük Zap Suyu dolaylarında Hasan'ı pusuya düşürerek şehit etmişlerdir²⁴. Aldığı bu haber karşısında çok üzülen Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ı Doğu Anadolu seferi için görevlendirmiştir²⁵.

¹⁸ Reşidü'd-din, 95; Mevdudî, 179-180;

¹⁹ Ergin Ayan, "Sultan Alp Arslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti", *Karadeniz*, S. 2, Nisan 2009, 11.

²⁰ Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Ermeni ve Gürcüler dışında Şirvanşahlar, Şeddadiler ve Caferoğulları da burada bulunan siyasi yapılardandı. Bkz; Ziya Yusufov Buniyatov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1994, 273-294.

²¹ R. A. Hüseyinof, "Malazgirt ve Kafkaslar", *A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI, S. 10-11, Ankara 1968, 63.

²² Müverrih Vardabet Vardan, "Türk Fıtuhatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, VI/1 İstanbul 1937, 17.

²³ Azimî, 9; Mateos, 82; Ioasne Zonaras, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, 90; Cahen, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi", s. 1384; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları*, Ötügen Neşriyat İstanbul 2005, 216; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, 15; Clifford Edmund Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *CHR*, V - The Saljuq and Mongol Periods, (Nşr. John Andrew Boyle), Cambridge University Press, Cambridge 1968, 33-34; Oktay Efendizâde, "Gence", *DİA*, İstanbul 1996, 18; Yaşar Bedirhan, "Ortaçağda Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyâsi Hâkimiyet Mücadelesi", *SÜSBED*, VI, Konya 2000, 163. Ahmet Toksoy, "Selçuklu Şehzadesi Kutalmış", *GEFD*, 29/4, Ankara 2009, 226.

²⁴ Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Çev. Ayşegül Fidan), Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, 23; Azimî, 9; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, 90; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, 44; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sösi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul

1048 yılında İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın komutasındaki Selçuklu ordusu, Pasin Ovası'nın önünden geçerek Erzurum şehrine ulaşmışlardır²⁶. Burada Bizans kuvvetleriyle karşılaşan İbrahim Yınal²⁷ Erzurum'u yağmalamış bunun üzerine Katakalon komutasında Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetleriyle destekli yaklaşık 50.000 kişiden oluşan Bizans ordusu, Hasankale mevkiinde İbrahim Yınal ve Kutalmış ordusuyla karşılaşmıştır. 18 Eylül 1048 yılında yapılan ilk karşılaşmada Selçuklular, Bizans'ı mağlup etmiş²⁸ Gürcü kumandanı Liparit başta olmak üzere birçok kişiyi esir ederek ganimetleri Tuğrul Bey'e teslim etmişlerdir²⁹. Bu mücadeleden kurtulan Bizanslı komutan ve askerler, Ani ve Vaspurakan bölgelerindeki kalelere sığınmışlardır³⁰.

2005, 573; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 55-56; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992, 9; Muhammed Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004, 57; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 131; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, 22; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XII, İstanbul 1955, 126-127; Aslıhan Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, 42; Ömer Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", *AÜTAED*, 44, Erzurum 2010, 251; Toksoy, "Türk Aklanları", 682.

²⁵ Mateos, 85-87; Azîmî, 9; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 121; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 58; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, 4-5; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 49. Agacanoğlu, 315-317; Divitçioğlu, 98; Sümer, *Oğuzlar*, 118.

²⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam*, 122; Sümer, *Oğuzlar*, 118-119; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 51. ²⁷ Urfalı Mateos, 86-87; İbnü'l-Esir, VIII, 130; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides Dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Annales de l'Est Publiées par la Faculté des Lettres de l'Université de Nancy, Paris - Nancy 1913, 22; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, I, 42; Wilhelm Von Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 51; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, 574; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 121-122; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi, I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değün ve Ekleme 1534 - 1921 Yılları Kronolojisi)*, İşıl Matbaası, İstanbul 1953, 322; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, 18-21; Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 116; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 10; Besim Darkot, "Erzurum", *İA*, IV, 341; Rauf A Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", *TAD*, VI/10-11, Ankara (1968) 1972, 65; Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, 61-62; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 254.

²⁸ Azîmî, 9; Mateos, 89; Agacanoğlu, 319; Yinanç, 47-48.

²⁹ Nişâbüri, 24; Mateos, 90; Azîmî, 9; Vardan, 175; Yinanç, *Türkiye Tarihi I*, 47; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, 4; Divitçioğlu, 98; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 50-51; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 49; Fâyiz Necib İskender, *Ermîniyye Beyne'l-Bizantiyyin ve'l-Etrâki's-Selâcika fî Musannefi Aristâkîs el-Lastîkertî (H. 392-463 / M. 1000-1071)*, Dâru'l-Fikri'l-Câmî, İskenderiye 1983, 88-89; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 256-258; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Elif Yayınevi, Ankara 2010, 195; Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis", 62-63; Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012, 344; Mehmet Tezcan, "XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", *Omeljan Pritsak Armağanı*, (Nşr. Mehmet Alparğu - Yücel Öztürk), Sakarya Üniversitesi Yayını, Sakarya 2007, 440.

³⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 130; Münecimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (1113/1702), *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fî Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horasan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I; (*Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*), II, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001, 16; Yinanç, *Türkiye Tarihi I*, 42; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 122; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 247; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, 23; Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 117; Sümer, "Selçuklular", *DİA*, 369; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 11;

Bizans İmparatoru, Hasankale mağlubiyetinin ardından Balkanlarda başlayan Peçeneklerin saldırıları sonucu zor durumda kalarak Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulunmuştur. Diyarbekir emiri Nasrû'd-devle ile görüşen Bizans İmparatoru, ondan Tuğrul Bey ile aralarında aracılık yapmasını istemiştir. Bizans elçisini huzuruna kabul eden Tuğrul Bey, Gürcü kumandanı Liparit'i serbest bırakmış Bizans'la yapılacak olan barış antlaşmasının maddelerini konuşmak ve antlaşmayı imzalamak amacıyla da Abbâsî halifesi Ka'im Biemrillah'ın akrabası olan Şerif Ebû'l Fazl Nasr başkanlığında bir heyeti, kendisine gönderilen elçiyle birlikte İmparator Konstantin'in yanına göndermiştir. İmparator Konstantin ile Selçuklu elçi heyeti arasında yapılan müzakereler sonucunda; Emeviler devrinde Mesleme b. Abdülmelik tarafından İstanbul'da yaptırılan cami ve medresenin tamir edilmesi³¹, Şîa'ların Halifesi adına okutulan hutbenin Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına değiştirilmesi, Cami mihrabına eski Türk alameti olan ve Sultan Tuğrul Bey'in kullandığı ok ile yayın işlenmesi maddeleri kabul edilmiştir³².

4. Tuğrul Bey'in Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Tuğrul Bey tarafından Hasankale Savaşı'nda görevlendirilen ve büyük bir başarı kazanması sebebiyle Azerbaycan'ın en önemli ismi olan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e karşı isyan girişiminde bulunmuş³³ ve daha önce almış olduğu yerlerden biri olan Cibal'in tekrar kendisine verilmesini istemiştir. Tuğrul Bey'e karşı direnemeyen İbrahim Yınal, Azerbaycan ve Cibâl üzerindeki fetihlerine

Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", 65; Tellioglu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, 44; Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, 82; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri*, 44; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 259.

³¹ Özellikle Rus kaynakları Bizans imparatoru Konstantin Monomakhos'un Tuğrul Bey'e minnettarlığının bir göstergesi olarak Emevîler döneminde inşa edilen camiye tamir ettirdiği yönünde bazı bilgiler vermektedir. Bu bilginin doğru olması mümkün değildir. Zira bir imparator ülkesi başka bir bey tarafından alındığı için minnettarlık duyup onun inancı doğrultusunda ibadethanesini tamir ettirmesi gerçekte bağdaşmamaktadır. Gordlevski eserinde bu konu üzerinde yoğunlaşmış ve Bizans tarihçileri gibi davranarak şu ifadelerle yer vermiştir: *1050 yılında Bizans imparatoru Konstantin Monomah, Büyük Selçuklu Tuğrul Bey'e minnet işareti olarak İstanbul'da bir cami kurdurmuş ve din adamı kadrosunu sağlamıştı*. Bkz; Vladimir Aleksandroviç Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988, s. 39; Caminin tamir edilmesi minnettarlık dolayısıyla değil anlaşma şartlarının bir gereği olarak yapılmıştır. Bkz; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 123-124; Sümer, *Oğuzlar*, 118, 124; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 247; Cahen, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi", 1385; Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", 65; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 11; Mehmed Şemsettin Günaltay, *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım - Maziden Atıye -*, (Nşr. Ahmet Gökbel - Dursun Ali Aykıt), Akçağ Yayınları, Ankara 2003, 152; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 260-261; Toksoy, "Türk Akınları", 684.

³² Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 52; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 50; Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", 175; Mateos, 90; Bizans'ın vaktiyle Abbâsî halifesine ödediği yıllık verginin bu kez *Selçuklu devletine ödenmesi* maddesi uzun müzakerelere rağmen Bizans imparatoru tarafından kabul edilmemiş bu maddeden dolayı Selçukluların tekrar saldırabileceği ihtimali üzerinde duran Bizans, kalelerini ve askeri birliklerini güçlendirmiştir. Bkz; Mateos, 90-91; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 53; Yazıcı, 213; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 50.

³³ İbnü'l Verdî, *Selçuklular*, (Trc. Mustafa Alican), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, 27.

devam etmiştir. Burayı Kakûyilerden³⁴ alıp Fars, Ahvaz ve El-Cezire bölgesini Selçuklu topraklarına katmıştır³⁵.

Tuğrul Bey, merkezi otoritesini sarsabilecek isyan hareketini bastırdıktan sonra Selçuklu devletinin hâkimiyet sınırlarını hızla genişletme yoluna gitmiştir. Türkmenlerin yurt bulma ihtiyacının artması ve Bizans'ın taarruzları, Anadolu seferini mecburi hale getirmiştir. Bizans'la yapılan anlaşma gereği Bizans'ın ödemesi gereken yıllık vergiyi ödememesi bu gerginliği tırmandırmıştır. Bizans imparatoru, Gürcü kralı Bağrat'ın da desteğini alarak Gence'ye bir ordu göndermiş zor durumda kalan Kutalmış, Tebriz'e çekilmiştir³⁶. Balkanlarda baş gösteren olaylar sonucu Bizans, askerlerini buradan çekmek zorunda kalmış durumdan faydalanan Kutalmış, Vannand bölgesini yağmalayarak 1054 yılında Kars'ı ele geçirmiştir³⁷.

1054 yılında Güney Azerbaycan ve Arrân'da hüküm süren Revvadîler, Selçuklu vassallığını kabul etmiş³⁸ Revvadî emiri Vahsûdan, oğlunu Tuğrul Bey'in emrine vermiştir³⁹. Kutalmış'ı Gence kalesinde karşılayan Şeddadiler de itaatlerini bildirmişlerdir⁴⁰.

³⁴ Kâkûyiler, Büveyhilerin çökmesiyle Batı İran'da ortaya çıkan Deylemlî bir hanedan olup adı, farsça dayı anlamına gelen "kâkû" kelimesinden türemiştir. Hanedânın kurucusu Alâüddevle Ebû Ca' fer Muhammed b. Düşmânziyâr'ın babası Rüstem Düşmânziyâr Marzûban, Büveyhî ordusunun kumandanıdır. Büveyhî emiri Mecdüddeve tarafından kendisine hükümdar anlamına gelen *İspehbed* ünvanı verilmiş ve Elburz dağlarında bulunan Şehriyârkûh kenti ona iktâ edilmiştir. Kâkûyî hanedânının temelleri ilk olarak, Alâüddevle'nin 398/1008'den önceki bir tarihte İsfahân'a vali olarak tayin edilmesiyle atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibal and Yazd", *The Medieval of Iran, Afghanistan and Central Asia*, 1977, 74; Ahmet Güner, "Yezd Kâkûyileri (Kâkveyhiler) ve Selçuklular", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler I, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I, 2001, 356; C. E. Bosworth, "Kâkûyids", *EIr.*, XV, 2010, 359; Cl. Huart, "İspehbed", *IA*, V/II, (1988), 1126; Cl. Huart, "Kâkûyiler (Kâkôyiler)", *IA*, VI, 108; C. E. Bosworth, "Alâ' -Al-Dawla Mohammas", *EIr.*, I, (1985), 772-773; C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibal and Yazd", 73; Ahmet Güner, "Kâkûyiler", *DIA*, XXIV, 219. 26.

³⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi I*, 47-49; Hüseyinî, 14.

³⁶ Azimî, 15; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 129; Kafesoğlu, "Selçuklular", 365.

³⁷ Bazı kaynaklar Kars'ın Kutalmış yerine İbrahim Yınal tarafından ele geçirildiğini yazmaktadırlar. Selçuklu-Bizans anlaşmasının İbrahim Yınal tarafından ihlal edildiğini ve buna bağlı olarak Kars'ı kuşattığını ifade etmektedirler. Hatta Köymen eserinde bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır: *Dört yıl kadar süren fiilî mütareke devresinin yine İbrahim Yınal tarafından ihlâl edildiği görünüyor. Gerçekten, Bizans kaynaklarına göre, İbrahim Yınal, Sultan'dan müsaade almaksızın, mühim bir ticaret merkezi olan Kars'ı kuşatmış, günlerce süren muhasarayı Sultan'ın gelmekte olduğu haberi üzerine kaldırmak zorunda kalmıştır (1054-1055)*. Bu sırada İbrahim Yınal'ın isyan etmesi ve Sultan'ın göz hapsinde olmasından dolayı bu durum akla uygun değildir. Bkz; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 248; Mehmet Altay Köymen, "Selçukluların Kars İli Fethi'nin Önemi", *TK*, II/22, (Kars Armağanı), Ankara 1964, 142-143.

³⁸ İbnü'l Verdî, s. 28.

³⁹ Gazneli Mahmud zamanında Horasan'a yerleşip sonrasında da Azerbaycan'daki soydaşlarıyla birleşen Irak Oğuzları, Tus Valisi Arslan Cazib tarafından Horasan'dan çıkarılmışlardır. Irak Oğuzlarının bir kısmı Balhan'a bir kısmı da Azerbaycan giderek Maveraünnehir'de bulunan soydaşlarını yavaş yavaş Ön Asya'ya çekmişlerdir. Azerbaycan'a 2000 çadırdan oluşan ahalisiyle giden Irak Oğuzları, Revvadî hükümdarı Vahsudan'ın hizmetinde Hezabannilere karşı olan mücadelesinde destek vermişlerdir. Irak Oğuzlarıyla ilişkilerini akrabalık bağlarıyla güçlendirmeyi planlayan Vahsudan, Irak Oğuz Beylerinden Dana'nın akrabasıyla evlenmiş bu evlilik karşılığında da Urmiyeyi ona vermiştir. Hezabannilerle sorun yaşamaya başlayan Irak Oğuzları, saldırgan tutumlarını sürdürerek birçok Hezabanni'nin ölümüne neden

1055-56 yıllarında Gence hâkimi Ebu'l Esvar Ani'ye bir sefer düzenlemiş bu durumdan rahatsız olan Bizans, Gence'ye kadar olan bölgeyi kontrolü altına almıştır. Bu olaylar meydana geldiği sırada Tuğrul Bey, bir taraftan şehzade isyanlarıyla bir taraftan da Büveyhoğullarıyla uğraşmak zorunda kalmış ve Azerbaycan'a yapılan seferler konusuna gereken ilgiyi gösterememiştir. 1057 yılında Huzistan, 1058 yılında da Irak-ı Acem, Cibal ve Azerbaycan, Selçuklu topraklarına bağlanmıştır. Bu dönemde İbrahim Yınal isyanı ayrıca önemlidir. Yınal, Mısır halifesi adına hutbe okutarak⁴¹ Irak Oğuzlarının desteği ile sultanlığını ilan etmiş ve Tuğrul Bey'e başkaldırmıştır⁴². Fakat bu isyan başarısızlıkla sonuçlanmış ve İbrahim Yınal, yayının kirişi ile boğularak öldürülmüştür⁴³.

1059 yılında Türkmenlerin Anadolu akınları devam ederken Bizans imparatoru Konstantin Dukas, bu akınları önlemek amacıyla Azerbaycan'a dönen Türkmenler'e saldırmış fakat başarılı olamamıştır. 1062 yılında Cürcân'daki meseleyi halleden Tuğrul Bey 1063 yılında Azerbaycan ve Arran'ın fethini tamamlamıştır⁴⁴.

5. Sonuç

Türk İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Selçuklular, kuruluşlarından itibaren Kafkasya'ya özel bir ilgi duymuşlardır. Onları bu coğrafyaya iten sebep hiç şüphesiz batıya yönelik genişleme siyasetleridir. Selçukluların Kafkasya topraklarına yönelmeleri ve burada birçok siyasî faaliyette bulunmaları cihan hâkimiyeti mefkûresi anlayışının bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Selçuklular, başta Orta ve Ön Asya'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafi sahaya yayılmışlardır. Onların bu ilerleyişi siyasî sahaya sınırlı kalmamış dinî bir kimlik de kazanmışlardır. Bu duruma örnek olarak Kıpçakların Müslümanlaşma

olmuştur. 1038 yılında Merağa üzerine doğru ilerleyen Irak Oğuzları, yöre halkının tepkisini çekmeye başlayınca Vahsudan, Hezabanni beyi Ebu'l Heyca ile barışmak zorunda kalmıştır. Olayların bu şekilde gelişeceğini düşünemeyen Vahsudan, bir zamanlar düşman olduğu Hezabanni beyi Ebu'l Heyca ile barışmak durumunda kalmış hatta Irak Oğuzlarına karşı ortak bir mücadele bile yürütmüştür. Yöre halkının da desteğini alan Vahsudan ve Ebu'l Heyca, Boğa, Mansur ve Göktaş önderliğinde Irak Oğuzlarını Azerbaycan'dan çıkarmışlardır. Bkz; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.191; İbn'ül Esir, XIII, 9-10; Yinanç, *Selçuklular Devri*, 37; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", 681; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 43; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir (Mervanoğulları / 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005, 90.

⁴⁰ Agacanov, 120.

⁴¹ İbrahim Yınal'ın hutbeyi Şiî Fatimî halifesinin adına okutması, güçlenme ve destek bulma amacıyla yapılan bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Bkz; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2013, 123; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devletinde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yayınları, Ankara 2017, 37.

⁴² İbrahim Yınal'ın isyan hareketi, Mısır Fatimî devletinin hizmetine girmiş olan Arslan Besasir'in teşviki sonucunda başlamıştı. Ayrıca isyanın devlete küskün olan Türkmenler tarafından da yürütülmüş olması konuyu devletlerarası siyasî ve hukukî ilişkiler çerçevesine sokmuştur. Bkz; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 59.

⁴³ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 24; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 63.

⁴⁴ Kerimüddin Mahmudî Aksarayî, *Musamerat-ül Ahyar, Selçuklu Devletleri Tarihi* (Trc. M. Nuri Gençosman), TTK Yayınları, Ankara 1943, 109-110.

sürecinin Selçukluların bölgede hâkimiyet kurmasıyla başlamış olması gösterilebilir.

Tuğrul Bey'in devlet yönetimini ele aldıktan sonra kazanılan toprakları Selçuklu melikleri arasında taksim etmesi İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı güçlendikten sonra isyan etmeleri hususunda cesaretlendirmiştir. *Ülke hanedanın ortak malıdır* anlayışı ile ortaya çıkan bu siyanlar, Tuğrul Bey'in Azerbaycan üzerine yapmakta olduğu seferleri sekteye uğratmıştır.

Tuğrul Bey'in devletin geleceği açısından Kafkasya'yı farklı bir noktada gördüğü muhakkaktır. Zira bu topraklarda Ermeniler ve Gürcüler başta olmak üzere ki özellikle Bizans'ın burada fazlasıyla söz hakkına sahip olduğu gerçeği göz önüne alındığında siyasî revizyonun ne denli hareketli olduğu ortadadır. Bu nedenle Sultan Tuğrul Bey, Kafkasya üzerine yapılan seferlere devletin geleceği ve gelişimi açısından ayrıca önem vermiş ve sürekli olarak Kafkasya yönünde ilerleme kaydetmiştir. Sultan Alp Arslan ve Melik Şah dönemlerinde Kafkaslar üzerine izlenen siyasetin asıl kılavuzu, Tuğrul Bey'in Kafkaslar'da atmış olduğu adımlardır.

Kaynakça

- Abûl-Farac, Gregory, *Abu'l Farac Tarihi I*, (Nşr. Ö. R. Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Agacanov, Sergey G., *Selçuklular*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname I-II*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 2011.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmudî, *Musamerat-ül Ahyar, Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Trc. M. Nuri Gençosman), TTK Yayınları, Ankara 1943.
- Allen, William Edward David, *A History of the Georgian People: From the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, (Nşr. Sir Denison Ross), Kegan Paul, London 1932.
- Atsız, Hüseyin Nihâl, "Çağrı Beğ", *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Ayan, Ergin, "Sultan Alp Arslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti", *Karadeniz*, S.2, Nisan 2009, ss.9-29
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, (Nşr. - Çev. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Batur, Ahsen D., *1200 Yıllık Sürgün "Türk" Sözüünün Hazin Serüveni*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2000.

- “Büyük Selçuklu İmparatorlarının Kafkasya’ya Yönelik, Siyasi, Ekonomik ve Dini Politikalarının Esasları”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, S. 72, ss. 244-264.
- Bosworth, Clifford Edmund, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, *CHIr*, V - The Saljuq and Mongol Periods, (Nşr. John Andrew Boyle), Cambridge University Press 80/9, Cambridge 1968, ss.1-202.
- “Alā’ -Al-Dawla Mohammad”, *EIr.*, I, 1985, ss. 773-774.
- , “Dailamis in Central Iran: The Kâkûyîds of Jibal and Yazd”, *The Medieval of Iran, Afghanistan and Central Asia*, 1977, ss. 73-95.
- , “Kâkûyîds”, *EIr.*, XV, 2010, ss. 359-362.
- Oktay Efendizâde, “Gence”, *DİA*, 14, İstanbul 1996, ss.17-20.
- Bryennios, Nikephoros, *Tarihin Özü (Anadolu’da ve Rumeli’nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- , “Ortaçağda Kafkasya’da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi”, *SÜSBED*, VI, Konya 2000, ss.159-184.
- BUNİYATOV, Ziya Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1994.
- Cahen, Claude, “Türkler’in Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, (Çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız), *Belleten*, LI/201, Ankara 1987, ss.1375-1431.
- Coşkun, Derya, *Irak Oğuzları 1025-1060 (Anadolu’nun Türkleşmesine Etkileri)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2012.
- Cowe, S. Peter, “Relations Between the Kingdoms of Vaspurakan and Ani”, *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, ss. 73-85.
- Cöhce, Salim, “Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004), (Nşr. Kenan Ziya Taş - Ahmet Kankal), Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2004, ss. 125-136.
- Çevik, Adnan, “XI. Yüzyıl Ortalarında Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Cilt. XXXI/I, Harvard University 2007, ss.195-205.
- Darkot, Besim, “Erzurum”, *İA*, IV, s. 340-345.
- Devvellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 1995.

- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2000.
- Ebugazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), 1001 Temel Eser, 1974.
- El-Hüseynî, Şadrüddin Ebû'l- Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali, *Ahbarü'd Devleti's Selçukkiyye*, (Çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- er-Râvendî, Ebû Bekr Necmüddin Muhammed b. Alî b. Süleyman, *Rahatü's-Südûr ve Ayet'üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960.
- Ersan Mehmet - Alican, Mustafa, *Sorularla Selçuklular Tarihi, Selçukluları Yeniden Keşfetmek: Büyük Selçuklular*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Freely, John, *At Üstünde Selçuklular: Anadolu Selçukluları*, (Çev. Neşenur Domaniç), Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Geyikoğlu, Hasan, *Selçuklulardan Safevîler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.
- Gordlevski, Vladimir Aleksandroviç, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Günaltay, Mehmed Şemsettin, *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım - Maziden Atıye -*, (Nşr. Ahmet Gökbel - Dursun Ali Aykıt), Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Güner, Ahmet, "Kâkûyîler", *DİA*, XXIV, 2001, s. 219-221.
- , "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler I, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I, 2001, ss. 355-371.
- Gündüz, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Bozkırın Efendileri -Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.
- Heyd, Wilhelm Von, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Hovannisian, Richard G., *Armenian Van/Vasporakan: An Introduction*, *Armenian Van/Vasporakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, ss. 1-12.
- Huart, Cl., "İspahbed", *İA*, V/II, 1988, ss. 1126.
- , "Kâkûyîler (Kâkôyîler)", *İA*, VI, ss. 108-109.

Hüseyinov, Rauf A, “Malazgird ve Kafkaslar”, *A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI/10-11, Ankara (1968) 1972, ss. 61-71.

İbnü'l Verdî, *Selçuklular*, (Trc. Mustafa Alican), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

İskender, Fâyiz Necîb, *Ermîniyye Beyne'l-Bizantiyyîn ve'l-Etrâki's-Selâcika fî Musannefi Arîstâkîs el-Lastîkertî (H. 392-463 / M. 1000-1071)*, Dâru'l-Fikri'l-Câmi, İskenderiye 1983

Kafalı, Mustafa, “Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 178;

Kafesoğlu, İbrahim, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

-----, “İbrahim, Selçuklular”, *İA*, X, ss. 353-416.

-----, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *TM*, XII, İstanbul 1955, ss. 117-130.

-----, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1955.

Kazvîni, Hamdullah Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750/1350), *Târîh-i Güzîde*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2018.

Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Elif Yayınevi, Ankara 2010.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi, I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534 - 1921 Yılları Kronolojisi)*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

-----, “Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *SAD*, II, 1970, Ankara 1971, ss.111-139.

Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirtten Miyakefalon'a)*, Karam Yayınları, Çorum 2003.

-----, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 529-551.

Konukçu, Enver, “Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, ss. 57-66.

-----, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992.

- Köse, Aslıhan, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 2000.
- , "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşâh Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII/68, Ankara 1953, ss. 557-604.
- , "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, ss.25-41.
- , "Selçukluların Kars İli Fethi'nin Önemi", *TK*, II/22, (Kars Armağanı), Ankara 1964, ss. 141-144.
- , *Tuğrul Bey Ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- Langlois, Victor, *History Of Armenia by Father Michael Chamic II*, (Nşr.J. Avdall), Calcutta 1827.
- Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjoudides Dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Annales de l'Est Publiees par la Faculte des Lettres de l'Universite de Nancy, Paris - Nancy 1913.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- , "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss.597-633.
- Mîrhând, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (904-1498), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (Nşr. Abbâs Pervîz), IV, Merkezî Hayyâm, Tahrân 1338/1960
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (1113/1702), *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fî Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Horasan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I; (*Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*), II, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- Nîşâbûrî, Zahîru'd-dîn, *Selçuknâme*, (Çev. Ayşegül Fidan), Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. N. Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 1987.

Özgülendi, Osman Gazi, *Selçuklular I. Cilt, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey: Selçukluların Kuruluş Hikâyesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Polat, Muhammed Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimai ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

-----, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004.

Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî (718/1318), *Camiü't-Tevarih*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Robert, Hewsen, H., Van in This World; Paradise in the Next” the Historical Geography of Van/Vasporakan”, *Armenian Van/Vasporakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, s. 13-42.

Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

-----, *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

-----, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1993.

Subaşı, Ömer, “Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı”, *AÜTAED*, S. 44, Erzurum 2010, ss. 247-270.

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, S. 36, İstanbul 2009, s. 365-371.

-----, Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *Belleten*, XXIV, S. 96, ss. 567-594.

-----, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDVA Yayınları, I-II, İstanbul 1999.

Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

-----, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Tellioglu, İbrahim, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

- “Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese”, *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (Erzurum 21-22 Haziran 2007), (Nşr. S. Esin Derinsu Dayı), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, Erzurum 2008.
- , “Bizans ve Selçukluların Kafkasya Politikaları Hakkında Bir Mukayese, II” *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, (15-17 Ekim), Kars 2008, ss. 345-354.
- Tezcan, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012.
- “XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, (Nşr. Mehmet Alparğu - Yücel Öztürk), Sakarya Üniversitesi Yayını, Sakarya 2007, ss. 419-450.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş I - En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981.
- “Azerbaycan”, *İA*, II, ss. 91-118.
- Toksoy, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 678-693.
- , “Selçuklu Şehzadesi Kutalmış”, *GEFD*, 29/4, Ankara 2009, ss. 218-235.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir (Mervanoğulları / 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Turan, Refik, “Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Önce Anadolu'da Türk Varlığı”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Tuysuz, Ş. Cem, “Türkmenler”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 552-579.
- Urfalı Mateos, *Vekâyi-Name, Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H. D. Andreosyan), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Üremiş, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

- Vardan, Müverrih Vardabet, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, *Tarih Semine-ri Dergisi*, I/I İstanbul 1937.
- Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklu Devletinde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yayıncılık, Ankara 2017.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk- İslam Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Yinanç, Mukrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İA*, III, ss. 324-328.
- *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944.
- Yücel Yaşar - Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi, I, Fetihden Osmanlılara Kadar (1018 - 1300, II, Osmanlı Dönemi (1300-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Zonaras, İoasne, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

SÜLEYMANİYE YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ'NDE PERTEV PAŞA KOLEKSİYONU'NA AİT 00002 ENVANTER NUMARALI KUR'AN-I KERİMİN CİLD ÖZELLİKLERİ

Bookbinding Properties of the Qur'an-ı Kerim With 00002 Inventory Numbered Belonging to Pertev Pasha's Collection at the Suleymaniye Manuscript Library

M. Alperen ÇİĞDEM*

Makale Geliş Tarihi: 27.01.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Özet: Tarih boyunca atalarımız sanatın her alanında olduğu gibi kitap sanatları alanında da var olmuş ve bunun neticesinde ince ruhlu, duygusal ve görkemli sanatçılar yetiştirmişlerdir. Türk kitap sanatlarının gelişmesinde önemli rol oynayan bu sanatkarlar, Allah'ın varlığını ve sevgisini eserlerinde, özellikle de Kur'an-ı Kerimlerdeki yazı ve süslemelerde uygulayarak hissettirmek istemişlerdir.

El yazması eserlerin önemli kısmını oluşturan Kur'an-ı Kerim süslemelerinin en erken örneklerine VIII. ve IX. yüzyıllarda rastlamak mümkündür. Kur'an-ı Kerim bezemeciliği, bu dönemden itibaren gelişerek devam etmiş ve XVI. yüzyılda zirveye ulaşmıştır.

Çalışmamıza konu olan eser ise XVI. yüzyıla ait olup Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Onlarca eser arasından seçilen 00002 envanter numaralı Pertev Paşa koleksiyonuna ait el yazması Kur'an-ı Kerim kitap sanatları içerisinde önemli bir yere sahip olan cilt sanatı açısından değerlendirilmiştir. Klasik üslupta tezyinatı yapılmış olan ve klasik dönem özelliklerini bünyesinde bulunduran eserin cildi yazı, desen, renk, motif ve üslup özellikleri bakımından ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süleymaniye, Kur'an-ı Kerim, El yazması, Hat, Tezhip, Cilt.

* Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları, Tezhip Ana Sanat Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, alp1789eren@gmail.com

Bookbinding Properties of the Qur'an-ı Kerim With 00002 Inventory Numbered Belonging to Pertev Pasha's Collection at the Süleymaniye Manuscript Library

Abstract: Throughout history, our ancestors existed in the field of book arts as in every field of art, and as a result, they trained fine-spirited, emotional and magnificent artists. These artists, who played an important role in the development of Turkish book arts, wanted to show the existence and love of God in their handiworks, especially with the writings and ornaments in the Quran.

It is possible to come across the earliest examples of the Quran ornaments, which constitute a significant part of the manuscripts, in the 8th and 9th centuries. Development of the Qur'an ornament has continued since this period and reached its peak in the 19th century.

The subject of our study belongs to the 16th century and is located in the Süleymaniye Manuscript Library. The Quran with 00002 inventory numbered belonging to the Pertev Pasha collection, which is selected from dozens of works and has an important place in the book arts, was evaluated in terms of binder art. The bookbinding of the Quran, which was ornamented in the classical style and has the characteristics of the classical period, was examined in terms of writing, pattern, color, motif and style features.

Keywords: Süleymaniye, Quran, Manuscript, Calligraphy, Illumination, bookbinding.

Giriş

Müslümanlar İslam coğrafyasında tarih boyunca sanatın her alanında birbirinden değerli sanatçılar yetiştirmişlerdir. Bu alanlardan biri de hiç şüphesiz kitap sanatları olmuştur. Müslüman sanatkârlar, Allah'a olan bağlılıklarını, sevgilerini ve dine duydukları saygıyı eserlerinde, özellikle de Kur'an-ı Kerimlerdeki tezyinatlar da en güzel şekilde göstermişlerdir. Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'in dışında dini, ilmi ve edebi binlerce eseri yazmış ve en güzel şekilde süslemişlerdir. Şaheser sayılabilecek seviyede eserler veren ustaların eserlerini en iyi şekilde korumak ve gelecek nesillere aktarmak bu müstesna ülkenin bir bireyi olarak hepimizin boynunun borcudur.

Bu bağlamda ülkemizde kurulan kütüphaneler, müzeler, arşivler ve özel koleksiyonlar bu görevi öncelikli olarak üstlenmişlerdir. Bahsi geçen kurum ve kuruluşlar bünyesinde yüzbinlerce el yazması eser koruma altına alınarak muhafaza edilmektedir. Kamu kurumlarında ve özel koleksiyonlarda bulunan bu nadide eserleri herkesin görme şansı yoktur. Dolayısıyla bu eserlerin gün yüzüne çıkması izleyicisiyle buluşturulması ve literatüre katılması önemlidir.

Bahsi geçen kütüphaneler arasında Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi bünyesinde barındırdığı binlerce nadide el yazması eserle önemli bir yere sahiptir.

Süleymaniye Kütüphanesi medreselerin ve İstanbul'daki birçok kütüphanenin birleşmesi ile oluşturulmuştur. Evkaf Nezâreti birçok eseri muhafaza etmek ve bir araya toplamak için yeni kütüphaneler ve vakıflar kurdular. 1914 yılında Medresetü'l-Mütehassısîn'e devreden Sultan Selim eserlerin daha iyi korunmasını sağlamıştır (Kaya 2010).

Eserlerin ve kitapların Süleymaniye kütüphanesinde toplanmasından sonra Medresetü'l-Mütehassısîn'den alınarak Süleymaniye camii içindekilerle birlikte külliye'nin ikinci bir medresesi oluşturulmuştur (Kaya, 2010).

Süleymaniye Kütüphanesi resmi olarak 1918 yılında Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulmuştur. Kütüphane, araştırma ve ihtisas kütüphanesi olması yanında aynı zamanda eski yazma eserler merkezidir. Kütüphane içerisinde her biri ayrı bir bölüm halinde tasarlanmış 85 vakıf kütüphanesinden toplanan eserler mevcuttur (İstanbul İl Yıllığı, 1967).

Arapça, Türkçe, Farsça ve Arap harfleri ile yazılan birçok kıymetli eser Süleymaniye Kütüphanesinin bünyesinde toplanmıştır. İslam coğrafyasında yazılan bu eserlerin korunması, ciltlenmesi ve bir düzen içinde hizmete sunulması bu kütüphaneyi merkez haline getirmiştir. Süleymaniye kütüphanesinin ismi içinde bulunduğu camii ve külliye'den esinlenerek verilmiştir (Keskinel 2012).

72.442 adet yazma eser ile birlikte toplam 134.853 adet eser bulunan Süleymaniye kütüphanesinde hat, tezhip, cilt, minyatür ve ebru gibi geleneksel Türk sanatlarının en önemli örnekleri de bu kütüphanede bulunmaktadır. Halk tarafından kurulmuş vakıf kütüphaneleri ile birlikte Ayasofya, Laleli, Fatih, Hamidiye gibi padişah kütüphaneleri de Süleymaniye Kütüphanesi bünyesinde yer almaktadır. Çok eski yıllara ait olan yazma eserler, nüshalar ve padişahlara için yazılan birçok belge bu kütüphanede hizmete açılmıştır (Kaya 2010).

Fotoğraf 1: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi

Pertev paşa

16. yüzyıl Osmanlı Devleti vezirlerinden Pertev Paşa aslen Arnavut'tur. Enderun da yetişen Pertev Paşa hümâyun ağası ve daha sonra yeniçeri ağası olmuştur. Yeniçeri de görev yaparken çocuklarını yeniçeri ocağına kaydettirmiştir. Yeniçeri ağalığında on yıl görev yapmış ve bu süre zarfında özellikle ocak işleyişine önem vermiştir. Bu görevden sonra Rumeli beylerbeyi görevine getirilmiştir. Görevlerini en iyi şekilde yerine getiren Pertev Paşa ilk önce dördüncü vezirliğe, 1558' te ise üçüncü vezirliğe getirilmiştir. 1561-1562 yılları arasında denetlemek için gittiği Anadolu sürecinden sonra ikinci vezirliğe getirildi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın emri ile başkumandan olmuştur (Bostan, 2007:235-236).

İstanbul'a döndükten sonra yeni padişah II. Selim'in cülûs bahşişini geciktirmesi sebebiyle karışıklıklar çıktı. Bu olaylar esnasında Yeniçerileri teskin etmeye çalışırken yaralanan Pertev paşa, Kıbrıs fethi için Magosa kuşatmasını takviye etmek ve Venedik tarafından teşkil edilen müttefik donanmasını karşılamak için hazırlanan donanmanın serdarlığına getirildi. Alınan yenilgi sebebiyle yaptığı tımar tevcih ve terakkilerinin kabul edilmemesi, tersane ve bununla ilgili harcamalara ait muhasebe ve asker yoklama defterlerinin talep edilmesi dışında ilk anda olumsuz bir tutumla karşılaşmadı. Ancak kısa bir süre sonra halk tarafından suçlandığı için vezirlikten azledilip emekliye sevk edildi (Bostan, 2007:235-236).

Şair Nihâdî'nin bir manzumesine göre Pertev Paşa (9 Ekim 1572) tarihinde vefat etti. Mimar Sinan, Pertev Paşanın vasiyeti üzerine Yeni Cuma isimli bir camii ile kervansaray, hamam, külliye ve çeşme inşa etmiştir (1579) (Bostan, 2007:235-236).

Kur'an-ı Kerim Bezemeciliği ve Ciltçilik

Kur'an-ı Kerim süslemeciliği en eski VIII–IX. yüzyıllar arasında görülmüştür (Taşkale, 2000). XII. ve XIII. Yüzyıllar arasında gelişmeye ve güzel örnekler vermeye devam etmiştir (Özkeçeçi, 2002). Yazma eserlerin baş ve son sayfalarındaki bezemeler göze çarpan ilk süslemelerdir (Kurfeyz, 2003). Yazma eserlerin yazı alanları bittikten sonra okumaya yardımcı olmak için ilk önce kırmızı mürekkep ile hareketler ve duraklama alanları yapılmıştır (Acar, 1996).

Yazma eserlerin kontrolünde hattatın hata yaptığı sayfaya “muhreç sahife” denir (Derman, 2015). Kuran'ı Kerimlerde sağ taraftaki sayfanın sol alt köşesine sol sayfanın ilk metni yazılır buna müşire (işaret eden), pâyende (baki) ta'kibe (izleyici), müşahide (gözleyen), izci, çoban ifadeleri denmektedir (Yılmaz 1996). Bu kelimeler Mushafın sayfa sonu numaraları olmadan kontrol edilmesi ve diğer sayfaya geçerken duraklamadan okunması için önem arz etmektedir (Acar, 1996).

Tezhip sanatkârları tüm becerilerini bu alanlarda yapmakta ve sergilemektedirler. Bütün dönemlerde tezhip sanatçıları Kur'an-ı Kerim'leri çok iyi süslemişlerdir. Allah'ın kelamını edebi bir sanat haline getiren bu hat sanatını bezemek ve tezhip sanatı ile süslemek İslam dininin de gereklerindedir (Kurfeyz 2003). Yazma Kur'an-ı Kerimlerde tezhibin yapıldığı en mühim kısımlar; zahriye sayfası ve hâtıme sayfasıdır. Yazma eserlerin ilk sayfalarına yapılan "serlevhalar", Kur'an-ı Kerim'ler de bulunan "sure" ve "sûre başları" en çok görülen alanlardandır. Bu süslemelerden başka yapılan koltuk tezhipleri, güller, duraklar, cetveller, tığlar, kenar suyu cetvelleri ve beyne's-sütûr teknikleri de yazma eserleri ön plana çıkaran bezeme çeşitleridir (Duran, 2012).

Yazma eserlerin saklanması ve korunması bakımından büyük önem arz eden ciltçilik, Orta Asya da kâğıdın icat edilmesiyle birlikte, Türklerde sanat dalı haline gelmiştir (Binark,1975). İlk Türk ciltleri Doğu Türkistan da Mani dinini kabul eden Uygur Türklerine ait olduğu biliniyor. Orta Asya ya mahsus bir sanat dalı olan ciltçilik, Türklerin İslam dinine girmelerinden sonra gelişmiştir. Müslüman Türklerde kitap ve yazı mukaddes sayılırdı. Dini kitaplar daima belden yukarıda yerlerde muhafaza edilirdi. Yazı ve kitaba gösterilen bu hassasiyet kitabın tezyinine ve ciltlenmesine de ayrı bir ehemmiyet verilmesine neden olmuştur. (Binark, 1975: 1-4).

XV. yüzyılda Türk Sanat zevkinin kitap kaplarında milli karakterini bulmaya başlamasının ilk ve güzel örnekleri Fatih Devrine rastlamaktadır. (Çığ, 1971: 12-13). Bu dönemde küçük motiflerle doldurulmuş şemseler, Rumiler ve geometrik süslemeler bu dönemde yapılan ciltlerin ortak süslemeleridir. (Özen, 1998: 16).

Klasik Osmanlı cilt sanatı XVI. yüzyıldan itibaren Türk ve İslam cilt sanatının en büyük mümessili konumuna gelmiştir (Yılmaz, 2004: 45). XVI. yüzyıldan itibaren klasik Osmanlı ciltçiliği Türk ve İslâm cilt sanatının en büyük temsilcisi olmuş ve bu durum XX. yüzyıla kadar sürmüştür (Arıtan, 1993: 551-557).

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Pertev Paşa Koleksiyonu'na Ait 00002 Envanter Numaralı Kur'an-ı Kerimin Özellikleri

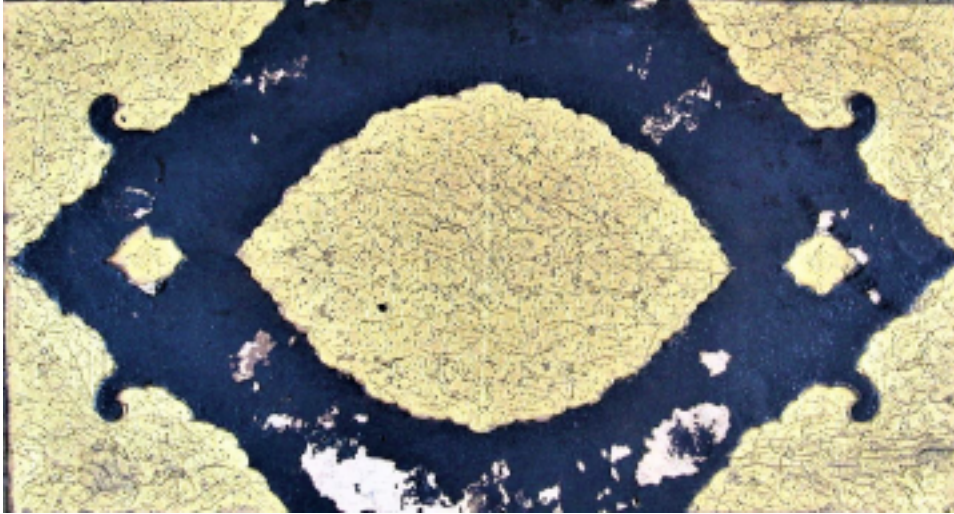
Eserin Adı	: Kur'an-ı Kerim
Bulunduğu Yer	: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi
Koleksiyon	: Pertev Paşa
Envanter No	: 00002
İstinsah Yeri/Tarihi	: ---/ 963/1556

Hattatı	: ---
Dili	: Arapça
Yazı Cinsi	: Nesih
Eserin Ebadı	: Kağıt: 515X340 mm Yazı: 300X200 mm
Yaprak Sayısı	: 364 yk.
Satır Sayısı	: 15 st.
Mürekkep	: Zer mürekkep, İs mürekkep, Üstübeç mürekkep, Lal mürekkep, Asumüni mürekkep
Kâğıt Özelliği	: Çay rengi, Aharlı
Tezhipli Sayfalar	: Zahriye sayfası, Serlevha, Koltuk, Gül, durak, Sure başı tezhibi, Sırtlı kubbeli kenarsulu Felak ve Nas Sure varakları
Cild Özellikleri	: Lacivert renkli deri ile ciltlenmiş, yazılı cilt olup, mülemma şemse cildir. ¼ simetrlili desen tasarımıdır

Tablo 1: Kur'an-ı Kerim'in Özellikleri

Fotoğraf 1: Kur'an-ı Kerim'in Cildi (Üst Kapak) Tezminatı

Fotoğraf 2: Kur'an-ı Kerim'in Şemse, Salbek ve Köşebent Tezminatları

Fotoğraf 3: Kur'an-ı Kerim'in Zencerek ve Bordür Tezminatı

Eserin cildi (Alt-Üst Kapak)

Eserin cildi lacivert deri ile kaplanmış, mülemma şemse cildir. Kapak $\frac{1}{4}$ oranında simetrik olarak tasarlanmıştır. Cildin orta kısmında beyzi formunda altın zemin üzerine altın ile zerenderzer tekniğinde $\frac{1}{4}$ oranında tasarım uygulanmıştır.

Tasarımda salyangozlu rumiler, bulutlar ve bitkisel motiflerden süslemeler yapılmıştır. Şemse dörtkenardan yine altın dendanlarla sınırlandırılmıştır. Şemsenin iki ucunda küçük salbekler bulunmaktadır. Salbekler altın zemin olup üzerine tek hatayi motifi ile desen oluşturulmuştur.

Şemse ve salbeklerin dışında kalan kısımda köşebent tezminatlar yer almaktadır. Köşebent tezminatlar yine altın zemin üzerine salyangoz rumiler, bulutlar ve bitkisel motifler ile oluşturulmuştur. Motif olarak penç, gonca, hatayi, yapraklar ve tirfiller kullanılmıştır.

Köşebentlerden sonra dörtkenardan çift iplik örgü biçimli zencerek yapılmıştır. Zencereğin iki kenarına 1'er mm'lik kuzular çekilmiştir. Bu alanın dışında

kalın bordür tezyinatı bulunmaktadır. Bordürde yazılar ve süslemelerden tezyinat oluşturulmuştur. Uzun dikdörtgen şeklinde yazı alanları lacivert zemin üzerine altın ile zer (altın) mürekkeple yazılmıştır. Yazı alanlarının aralarında küçük paftalar oluşturulmuş paftaların içerisinde orta kısmında penç motifi yapılarak dörtkenardan rüzgârgülü mantığında tasarım oluşturulmuştur. İç kısımda olan örgülü zencerek dış kısımda da yapılmıştır. Sayfa kenarında daha ince bir bordür tezyinatı yapılmıştır. Tezyinatta iç kısımdaki yazı alanı ve paftalarda penç, gonca ve bitkisel motifler kullanılmıştır. Uzun dikdörtgen şeklinde ve iç kısımda olan yuvarlak formdaki tezyinat bu alanda da yapılmıştır. Bu alanın dışında dört adet 1'er mm' lik kuzu çekilerek kapak tezyinatı sonlandırılmıştır.

Sertap

Eserin sertabındaki tezyinat mantığı üst ve alt kapağın kenar bordürleri ile aynıdır.

Miklep

Eserin miklep tezyinatı alt-üst kapak tezyinatıyla aynı mantıkta yapılmıştır.

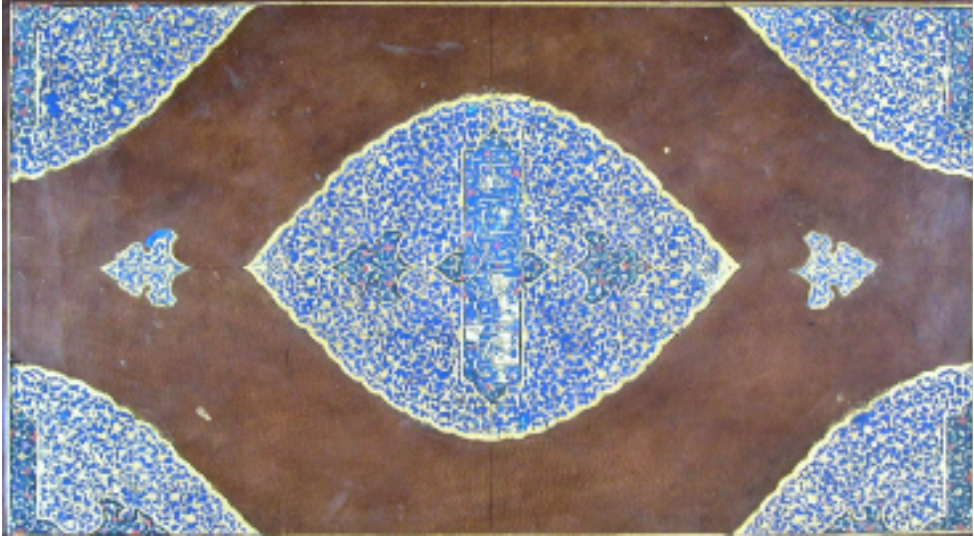
Fotoğraf 4: Kur'an-ı Kerim'in Sertap Süslemesi

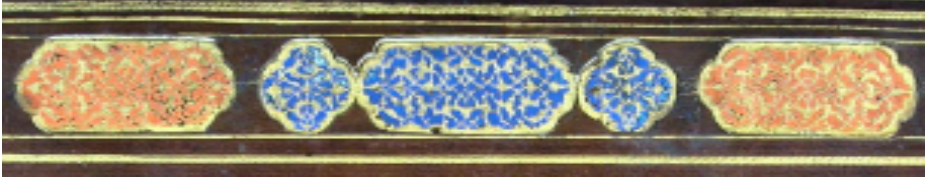
Fotoğraf 5: Kur'an-ı Kerim'in Miklebi

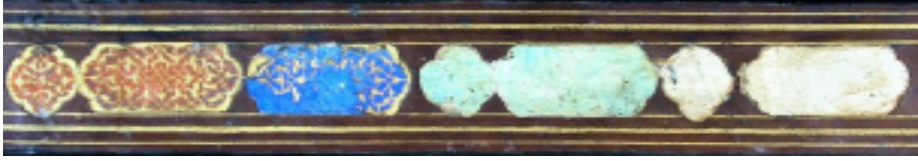
Fotoğraf 6: Kur'an-ı Kerim'in Cildi (İç Kapak)

Fotoğraf 7: Kur'an-ı Kerim'in Şemse, Salbek, Köşebent Tezyinatı

Fotoğraf 8: Kur'an-ı Kerim'in Zencerek ve Bordür Tezyinatı

Fotoğraf 9: Kur'an-ı Kerim'in Sertap Süslemesi

Fotoğraf 10: Kur'an-ı Kerim'in Miklebi

İç Kapak

Eserin cildinin iç kapak tezyinatı kahverengi zeminli olup orta kısmında beyzi formunda şemse ve her iki ucunda küçük salbekler bulunmaktadır. Orta kısmındaki şemsede lacivert zemin üzerine sarı altın ile yoğun bir şekilde rumi tezyinatı yapılmıştır. $\frac{1}{4}$ oranında simetrik olarak yapılan tezyinatta Rumiler halîç mantığına oldukça sarmal ve salyangozlu olarak tasarlanmıştır.

Şemsenin orta kısmında yatay dikdörtgen şeklinde her iki ucunda tepelikli yazı alanı bulunmaktadır. Yazı lacivert zemin üzerine altın yani zer mürekkep ile yazılmış ve yazının etrafına tahrir çekilmiştir. Yazı alanında ki tezyinatta bitkisel motiflerle serbest bir kompozisyon uygulanmıştır. Bu alan kenarlardan altın ve siyah renkte havalı dendanlarla çevrelenmiştir.

Şemsenin içerisindeki yazının kenarlarından tepelik biçiminde salbekler yapılmıştır. Salbeklerin içerisindeki lacivert diğer zeminlere göre daha açıktır ve $\frac{1}{2}$ oranında simetrik bir tezyinat uygulanmıştır. Tezyinata gonca, basit yapraklar, pençler ve tirfiller kullanılmıştır. Beyzi formundaki şemsenin etrafı iki kat altın ile havalı dendanlarla sınırlandırılmıştır.

Şemsenin iki ucunda bulunan salbeklerde tepelik formunda yapılmış olup lacivert zemin üzerine altın ile ayırma rumi ve orta bağ rumilerden oluşturulmuştur. Köşebent tezyinatlar da şemsenin $\frac{1}{4}$ 'lük kısmı ele alınarak dörtkenara yapılmıştır. Kenarda kalınca bir bordür tezyinatı yapılmaktadır. Tezyinata uzun dikdörtgen biçimli oval bir yapıya sahip paftalarla süslemeler oluşturulmuştur. Paftalar iki renk olarak yapılmıştır. Birincisinde lacivert zemin üzerine altın ile ayırma ve orta bağ rumiler ile tasarlanmıştır. Diğer uzun paftada ise turuncu zemin üzerine aynı tasarım uygulanmıştır. Üçüncüsünde ise turkuaz zemin üzerine aynı motiflerle desen yapılmıştır. Bordür tezyinatının iki kenarına 1, 3, 1 mantığında altın cetvel kullanılmıştır. 3 mm 'lik kısımda (S) biçimli altın zencerek yapılmış, dış kısımda ise 2' şer adet 1'er mm' lik altın kuzu çekilerek tezyinat sonlandırılmıştır.

Sertap (İç Kısım)

Sertabın iç kısmındaki tezyinat mantığı üst ve alt kapağın iç kısmındaki kenar bordürleri ile aynıdır.

Miklep (İç Kısım)

Eser cildinin miklebinin iç tarafı yine iç kapağın orta kısmındaki tezyinatla birebir aynı olarak tasarlanmış ve uygulanmıştır.

SONUÇ

Süleymaniye yazma eser kütüphanesinde bulunan Kur'an-ı Kerim 16. Yüzyıla ait olup Pertev Paşa koleksiyonunda bulunmaktadır. Eserin hattatı, müzehhibi ve mücellidi hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır.

Klasik üslupta yapılan eserde en çok dikkat çeken kısım alt-üst kapak, sertap ve iç kapakta bulunan şemsenin içindeki yazılardır. Yazıların her biri zer (altın) mürekkep ve sülüs hattıyla yazılmıştır. Genel olarak bu dönemde yapılan ciltlerin bordür kısımlarında yazıya pek rastlanmamaktadır. Yazının dışında kalan bütün alanlar yoğun bir tezyinata sahiptir.

Kitap sanatlarının tüm alanlarında olduğu gibi ciltte de zirve noktasını gördüğümüz 16. Yüzyıl klasik döneme ait olan bu eser süsleme yoğunluğu, ince işçiliği ve tasarım gücüne bakıldığında nakkaşhane işi olma ihtimali oldukça yüksektir. Klasik Türk-İslam cildine en iyi örnek teşkil edebilecek eser klasik üslubun bütün özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle iç kapak tezyinatındaki yoğun süsleme, ince işçilik ve renk uyumuyla şaheser denebile-

cek niteliktedir. Yine iç kapaktaki tezyinatta yoğun olarak kullanılan rumili tasarım Selçuklu döneminden izler taşımaktadır.

Sonuç olarak incelenen eserin cildi klasik dönemin bütün özelliklerini yansıtmakta, sonraki yüzyıllarda ve günümüzde yapılan şaheser niteliğindeki eserlere de ışık tutmaktadır.

Kaynaklar

- Acar Ş**, (1996), “Sanat Değeri Taşıyan El Yazması Kitaplar”, Antik Dekorasyon ve Sanat Dergisi, S.48, İstanbul, 79 s.
- Ahmet Saim Arıtan** “Ciltçilik”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1993, C.7, s.551-557.
- Binark, İ.** (1975). Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş
- Bostan İ**, (2007), “Pertev Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 34,235-236.
- Çığ, K.** (1971). Türk Kitap Kapları, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş Basımevi.
- Derman F Ç**, (2015), “Tezhip Sanatında Kullanılan Terimler, Tabirler ve Malzeme”, (Ed. Ali Rıza Özcan), Hat ve Tezhip Sanatı, TC. Kültür ve Turizm Bak Yay, Ankara, 529 s.
- Duran G**, (2012)“Tezhip Sanatının Kullanım Alanları”, DİA, TDV Yay, İstanbul, 64.
- İstanbul İl Yıllığı**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul. 1967, 348 s.
- Kaya N**, (2010), “Süleymaniye Kütüphanesi”, DİA, TDV Yay, İstanbul, XXXVIII, 121s.
- Kaya N**, (2010), Süleymaniye Kütüphanesi, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 38, İstanbul, 121-122; “Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserleri”, Vakıfalar Dergisi Sayı, (88-93), 89 s.
- Keskinel B**, (2012), Türkiye’de Yazma Eser Kütüphanelerinin Önemi ve Toplumsal Farkındalık Düzeyleri Bağlamında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinin İncelenmesi, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 52 s.
- Kurfeyz N**, (2003), Tezhip, TATAV Yay, İstanbul, 6 s.
- Özen, M. E.** (1998). Türk Cilt Sanatı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özkeçeci İ**, (2002), “Kur’an Tezhiplerinin Tarihi Gelişim İçinde Estetik Değerlendirilmesi”, 8. El Sanatları Sempozyumu, 353 s.

“Süleymaniye Kütüphanesi”, AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Anayayıncılık A.Ş. ve Encyclopaedia Britannica, INC İşbirliği Yay, XX, 173 s.

Taşkale F, (2000) “Kur’an-ı Kerîm’de Açan Çiçekler”, M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 538 s.

Yılmaz A, (1996), Hat Sanatında Satır Sistemi (Sülüs, Nesih, Ta’lik, Rik’a), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 25 s.

KUDÜS MEĞÂRİBE VAKIFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on Jerusalem Strange Foundations

Yunus İNCE*

Makale Geliş Tarihi: 24.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Özet: Bu çalışma Kudüs'e yerleşmiş olan Kuzey Afrika kökenli Mağribli Müslümanların şehirde kurduğu vakıfları incelemektedir. Vakfiyelerden elde edilen bilgilerle Mağribliler ve onların ürettiği maddi ve manevi kültürler ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Meğâribe Vakfı.

An Evaluation on Jerusalem Strange Foundations

Abstract: This study examines the foundations established by the Moorish Muslims of North Africa, who settled in Jerusalem, in the city. With the information obtained from the foundations the Mağribiler and their material and spiritual cultures are tried to be revealed.

Keywords: Jerusalem, Meğâribe, Foundation.

* Yunus İnce, Atatürk Üniversitesi Kudüs Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yüksek Lisans Öğrencisi, yunusince.2525@gmail.com

Giriş

Yahudilerin Yeruslayim, Hıristiyanların Jerusalem, Müslümanların da Kudüs dediği şehir (Adam 2017: 10), “Arapça Beytü’l-Mukaddes” ya da “el-Kuds” olarak bilinen ve kadim bir tarihe sahip olan Filistin’in en önemli şehridir (Buhl 1977: 952, Erdoğan 1998: 7).

Kudüs’ün, tarih boyunca hem önemli bir siyasi ve kültürel merkez hem de üç büyük dinin ortak bir noktası olma özelliğini taşımaktadır. Tarihi oldukça eskilere dayanan Kudüs şehri ile ilgili ilk kayıtlara M.Ö. XIX ve XVIII. yüzyıllarda Mısır metinlerinde rastlanmaktadır. İslam kaynaklarına göre şehrin ilk kurucuları Amâlikalılardır (Harman 2002: 323). Ancak şehrin M.Ö. V. bin de Kenanilerin bir kolu olan Yebusi (Jebusitan) tarafından kurulduğu da söylenmektedir. Geç Bronz çağında Filistin’e gelen Hurriler, Kudüs’te imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. (Armaoğlu 1994: 4).

Dini metinlere göre Hz. Davud’un M.Ö. bin yılında Yebûsiler’den şehri aldığı tarihe kadar İsraoğulları hiçbir zaman bölgeyi tam olarak ele geçirememiştir. Hz. Davud’un oğlu Hz. Süleyman, Kudüs’te “Mescid-i Aksâ” ismini verdiği mabedi inşa ettirmiştir. Hz. Süleyman’ın egemenliğinden sonra bölgeyi farklı uygarlıklar işgale tabi tutmuştur. (Kanat 2013: 3).

Kudüs, Romalıların hâkimiyetine geçişi M.S. 63 yılında gerçekleşmiştir (Kanat 2013: 3). Roma, Bizans ve Sasani egemenliğinin ardından (Köse 2015: 162), İslâmiyet’in ortaya çıkmasından sonra Hulafâ-yi Râşidîn’den Hz. Ömer döneminde yapılan *Yermuk Savaşı* ile birlikte Kudüs, Müslüman Arap orduları tarafından ele geçirilmiştir (Çam 2002: 327). Abbasi, Tolunoğulları, İhşidîler, Fatımîler, Selçuklu ve tekrar kısa süreli Fatımî yönetimlerini yaşayan Kudüs, XI. yüzyıl sonlarından itibaren Haçlı Ordularının hedefi olmuştur. Bu seferlerin sonucunda Filistin topraklarında 1099 yılında kurulan Latin Krallığı’nın başkentliğini yapan Kudüs, 1187’de Selahaddin Eyyubî’nin fethine kadar Haçlıların hâkimiyetinde kalmıştır (Pamuk 2011: 233). Eyyübî Devleti’nin ortadan kalkmasından sonra bölgeye başka bir Türk-İslam devleti olan Memlûkler hâkim olmuştur. Memlûkler, Moğolların 1260 yılında Filistin’e saldırması sonucu gerçekleşen *Ain Calut Savaşı*’nda büyük bir savunma ile bu saldırıyı geri püskürtmüştür. (Ercan 1988: 12).

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Memlûkler çeşitli siyasi-askeri nedenlerle karşı karşıya gelmiştir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde saltanat süren Yavuz Sultan Selim Han döneminde Memlûkler’den Kudüs alınarak Osmanlı coğrafyasına dâhil edilmiştir (Uzunçarşılı 1994: 287). Kudüs’ün tam olarak hangi tarihte Osmanlı hâkimiyetine girdiği belli olmamakla beraber 31 Aralık 1516 tarihinde Yavuz Sultan Selim Han (Yaşar 2003: 108-109), ikinci vaktinde Kudüs’e girmiştir (Ercan 1988: 12). Kanuni Sultan Süleyman’ın Osmanlı tahtına geçmesiyle birlikte İslam’ın önemli bir dini merkezi olan Kudüs’e ayrı bir önem vermiş-

tır. Ayrıca şehir, Osmanlı padişahlarının hayır faaliyetlerinin bulunduğu birkaç şehirden biri olmuştur (Memiş 2016: 3). Kudüs, Kanuni Sultan Süleyman Han döneminde bir sancak merkezi haline getirilerek Şam Eyaleti'ne bağlanmıştır (Çelebi 2013: 304). Osmanlı Devleti Kudüs'te ilk tahririni¹ 1525-1526 yılında gerçekleştirmiştir (Öksüz 2016: 105). Gerek Yahudilik gerekse Hıristiyanlık açısından önemli bir dini merkez durumunda olan Kudüs, 19. yüzyıldan sonra Avrupalıların ilgisine maruz kalmıştır. Birçok Avrupalı devlet bu tarihten sonra Kudüs'te konsolosluklar açmıştır. Kudüs, 1917 yılının sonlarına doğru İngilizler tarafından işgal edilerek Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır (Köse 2015: 161).

Mağribliler ve Kudüs Meğaribe Mahallesi

Doğu İslâm dünyasının sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra, İslâm kaynaklarında "Mağrib" adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezaire, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Mısır'ın batısında yer almasından dolayı bazı İslâm kaynaklarında Endülüs'te, Mağrib coğrafyasına dâhil edilmektedir. Bu bölgede yaşayan Müslüman Arapların daha sonraları Kudüs'e yerleşmelerinin akabinde bölge ahali tarafından "Mağribden gelenler" anlamında *Mağribliler* diye zikredilmiştir (Harekât 2003: 314).

İslâm'ın ilk kıblesi olma özelliği taşıyan Kudüs, Mağrib coğrafyasından gelip "Bilâdü's-Şâm" olarak bilinen bölgeye seyahat eden kişilerin önemli uğrak merkezlerinden birisi olmuştur. İslâm'ın, Mağrib coğrafyasında yayılması ile birlikte Mağribliler, Hac yolları üzerinde bulunan Kudüs'e fazlaca ilgi duymuşlardır (Güneş 2015: 10). Hac görevlerini yerine getirmek amacıyla Mekke ve Medine ziyaretlerinin ardından Kudüs'ü ziyaret etmişlerdir. M.S IX. asırda bu şehre olan ilgileri had safhaya ulaşmış ve burada meskûn olmaya başlayanlar olmuştur. Bugün "Kudüs Meğaribe Mahallesi" olarak bilinen bölge 1192-1202 yılları arasında Dimaşk Valisi olan Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin tarafından Mağribli ahalisine vakfedildiği bilinmektedir (Güneş 2017: 79-80). Vakfiye, 1267 yılında tanzim edilmiştir (Memiş 2017:41). Vakfiyeye göre mahallenin sınırları: Mahallenin, güney ve doğu sınırları açık durumdadır. Kuzey sınırı Batılılarca "Vislon" olarak bilinen yokuştur. Bu yokuş Bâbu's Silsile yakınındaki Tengiziyye Medresesine yakındır. Batı yönünde tasvir edilen yer ise Şeref mahallesidir. Şeref mahallesi, o dönemde şehrin ileri gelen kimselerinin ikâmet ettiği bir bölgedir (Güneş 2017: 84)

Mağribliler'in ilgileri sadece Kudüs'e değil Filistin'deki diğer şehirlere de olmuştur. Ancak çoğunluğu Meğaribe Mahallesi olarak bilinen Bilâdü's-Şâm

¹ "Nüfus ve arazi gibi umumi olarak yapılan yazma yerinde kullanılan bir tâbirdir. Osmanlılar zapt ettikleri yerleri tescil maksadıyla tâyin olunan heyetler marifetiyle yazdırırlar ve bunlara dayanılarak arazi ve emlakın kayıtlarını muntazam surette tuttururlardı. Bundan başka 80-100 senede bir veyahut daha kısa fasıllarla tahrir tekrar edilir, bu suretle yeni kayıtlar vücuda getirilirdi". Ayrıntılı için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Maarif Basımevi, C. III, İstanbul 1956, s. 376.

bölgesine yerleşmiştir. Mağribîler özellikle Selahaddin Eyyübi'nin, Haçlılar ile girdiği mücadelede orduya katılmış ve askerlik görevinde bulunarak Kudüs'ün tekrar İslâm coğrafyasına katılmasında büyük rol oynamışlardır (Güneş 2014: 68). Mağribliler, özellikle Osmanlı döneminde Kudüs'teki en kalabalık Müslüman nüfusu oluşturan cemâat durumundadır (Memiş 2016: 44). Ayrıca askerliğin yanı sıra Kudüs'te çeşitli meslek gruplarıyla da uğraşmışlardır. Bunların başında ise "sikâye"² mesleği gelmektedir. Bunun yanında yün ve yünle alakalı işlerle de meşgul olmuşlardır. Kudüs'te, Mağribliler'e ait bu şekilde birçok dükkân görülmektedir. Yine fırıncılık, demircilik, dokumacılık, berberlik, kuyumculuk, süs eşyası ve mücevherat, ayakkabıcılık, bakırcılık, tüccarlık vs. gibi meslek gruplarıyla da ilgilenmişlerdir (Güneş 2014: 101).

Meğaribe Vakıfları

Sözlükte "durmak, durdurmak, alıkoymak" anlamındaki vakıf kelimesi terim olarak "bir malın mâliki tarafından dini, içtimâi ve hayrî bir gayeye edebiyen tahsisi" şeklinde özetlenebilecek hukuki bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade etmektedir (Günay 2012: 479). Vakıf müessesesi, yüzyıllardan beri Türk ve İslâm ülkelerinde büyük bir önem kazanmış, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde derin tesirler icra etmiş bir kurumdur. Vakfın yüklenmiş olduğu fonksiyon, sadece bireysel bir hayırseverlik duygusundan ibaret bir yardımlaşma değildir. Günümüzde devletin yürütmekle sorumlu olduğu birçok kamu hizmetini de vakıf yoluyla ifa edilmiştir. (Kılıç 2016: 439). İslâm devletlerinde oluşumuna sıkça rastlanan bu tesisleşme sayesinde kamuya ait ihtiyaçlar karşılanmış ve kurulan bu müesseseler sayesinde varlıklı ve idari sınıf ile halk arasında manevi bir bağ kurulmuştur (Kılıç 2011: 166).

Melik Efdal tarafından bir vakıf olarak kurulan Kudüs Meğaribe Mahallesi Harem-i Şerif'in güneybatısında bulunmaktadır. Meğaribe vakıfları da Kudüs şehri içerisinde yer alan vakıf silsilesinin önemli bir kısmını karşılamaktadır. Kudüs'te yaklaşık on bin metrekarelik bir alana kurulan mahalle Türk-İslâm mimarisinin önemli yapılarına sahiptir. Osmanlı Devleti'nin bölgeye ulaşmasıyla birlikte mevcut vakıflar koruma altına alınmış ve ilave yeni binalarda tesis edilmiştir. Ayrıca Osmanlı yönetimi altında da mahallede ikâmet eden Meğaribe sakinleri tarafından birçok vakıf kurulmuştur (Memiş 2017: 39).

Araştırma konumuzu oluşturan bu vakıflardan sekiz tanesini vakfiyelerini esas alarak incelemeye çalıştık.

² Ayrıntı için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, s.615: "İnsan ve hayvanların su içmeleri için vakf olunan kuyu, çeşme ve havuz gibi şeyler".

Ebu Medyen Şuayib Mağribi Vakfı

Vakfın kurucusu olan Ebu Medyen Şuayb, şehrin meşhur Mağribîlerinden Ebu Abdullah Muhammed b. Şeyh Ebu Medyen el-Mağribi el-Osmanî el-Maliki'nin torunudur (Güneş 2014: 219). H. 29 Ramazan 703/ M. 5 Mayıs 1304 yılında tesis edilen vakıf iki kısımdan oluşmaktadır. Bu iki vakıftan birincisi Kudüs köylerinden olan Ayn-ı Karim adlı köydür (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 583; 28/22). Zikredilen köy Kudüs'ün yedi kilometre batısında bulunmaktadır. Köyde buğday, arpa, üzüm, zeytin, keçiboynuzu gibi ürünler yetiştirilmektedir. Meğaribe cemaatine vakfedilen bu köyde yaşayan insanlarda bu vesile ile Mağribîler ile ilişki kurabilmişlerdir (Güneş 2014: 184).

Bu köyde bulunan işlenebilen ve tarım yapmaya uygun olmayan sert ve yumuşak topraklar, tamir edilmiş ve harap halde bulunan binalar, arazisi üzerinde çiftçilerin yapmış olduğu evler, nar ağaçlarının bulunduğu bahçe, zeytin, keçi-boynuzu, incir ve pelid ağaçlarının bulunduğu bahçenin tamamı vakfedilmiştir (VGMA, 583; 27/20).

Vakfın sınırları kible tarafından Maliha-i Kübra'ya, kuzeyden Ayn-ı Kavun ve Kalune köylerine ve değirmen arazisine ve Bahtiyar Zaviyesi'yle sınırdır. Batı'dan Ayn-ı Şikaka, doğudan ise Maliha-i Kübra arazisine ve Beyt-i Müzmil ile çevrilidir. Vâkıf, mescitler, yollar, kabirler hariç olmak üzere bu köye ait olan her şeyi ve bütün hakları ile birlikte vakfettiğini bildirmiştir (VGMA, 583; 27/20).

Adı geçen vakıftan ikincisi ise Kudüs'te Ümm'ül-Benat adıyla bilinen köp-rünün yanında bir eyvan, iki oda, bir avlu ve vakfa ait olan bir kiler ile birlikte bu kilerin altında kemerli bir mahzeni kapsayan bir evdir. Vâkıf, Allah'ın rızasını kazanmak için bu yerleri sadaka-i cariyeye olarak vakfettiğini bildirmiştir. Vakıftan, Kudüs'te ikamet eden zengin ya da fakir farketmeksizin bütün Mağribîler'in yararlanabileceği bildirilse de daha muhtaç olanların öncelikli sayılması istenmiştir. Şayet Meğaribe Mahallesi'nde, Mağrib'den gelen kimse bulunamaz ise adı geçen vakıfların Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'de ikamet eden Mağribîler'e tahsis edilmesi istenmiştir. Burada da Meğaribe ehlinden kimse yoksa vakıfların Haremeyn-i Şerifeyn'e vakfedilmesi bildirilmiştir. Vâkıf, bu vakıfların yönetiminin ölünceye kadar kendisinde olduğunu öldükten sonra da Kudüs'te yaşayan Meğaribe ehli içerisinde bulunan en akıllı ve en takvalısına verilmesini istemiştir (VGMA, 583; 27/20).

Vakfiyede zikredilen ikinci mekânda vâkıf, mahallede yaşayan ve Meğaribe ehlinden olan kimselerin, misafir olarak Mağrib'den gelen ve yolcu durumda olan erkek ve kadın Mağribîler'in konaklamasını şart koşmuştur. Bu vakfın tamiri ve ıslahı için gereken mali desteğin vakfın akarlarından karşılanması ve vakfın olduğu gibi korunmasını şart koşmuştur. Yine vakfedilen bu köyün iki yıldan fazla kiralanmaması, ayrıca bir sözleşme devam ederken yeni sözleşme-

nin yapılmaması vâkîf tarafından kendisinden sonra vakfın başına geçecek bütün yöneticilere bildirilmiştir. Vakfın giderleri için gerekli harcama yapıldıktan sonra arta kalan meblağla Recep, Şaban ve Ramazan aylarında vakıf yöneticilerinin ekmek yaptırarak Mağrib'den gelen ve Kudüs'te ikamet eden Mağribiler'e dağıtılması istenmiştir. Yine mahallede oturan Meğaribe fukarasına Ramazan ve Kurban bayramlarında ve Mevlid-i Şerif'te yemek dağıtılması mütevellilere şart koşulmuştur. Batı'dan gelen Mağribiler içinde muhtaç olanlarına soğuktan korunmalarını sağlayacak gerekli elbise yardımı yapılması ve bu gelen kişilerin Kudüs topraklarında ölmeleri durumunda ise bütün cenaze masraflarının vakfın mütevellileri tarafından karşılanması şart koşulmuştur. Vakfın, vakfiyesi ise H.29 Ramazan 720/ M. 2 Kasım 1320'de kaleme alınmıştır (VGMA, 583; 27/20).

Cennât Hanım ve Hatice Hanım Mağribi Vakfı

Hatice ve Cennât binti el-Hac Muhammed Ağa el-Hoca et-Tavîl el-Mağribi adı ile Mağribli Uzun Hacı Mehmet Ağa'nın kızları olan Cennât ve Hatice hanımlar tarafından kurulmuştur. Kudüs'te Bâbü'l-'Amud mahallesinde bulunan (Memiş 2017: 49), iki katlı bir evi bütün haklarıyla birlikte vakfetmişlerdir (VGMA, 589; 192/328).

Bu evin ikinci katı iki oda, bir eyvan, bir kiler ve su sarnıçtan oluşmaktadır. Alt katı ise üç oda, iki su sarnıcından başka vakfedilen evin üst katına çıkan taş merdivenin yanında küçük bir oda ve bir ahırdan ibarettir (VGMA, 589; 192/328). Bu dönemde Kudüs Müslüman evleri, geleneksel mimari özelliklerini koruyup batı tarzı mimariden etkilenmemiştir. Ev mimarileri, içerisindeki eşyaları, kap kakak ve süslemeleri, İslâm ve diğer eski Yakındoğu ve Akdeniz geleneklerinin etkisinde kalmıştır. Evler genellikle taştan inşa edilmiş olup içleri sıvalı durumdadır. Bu yönüyle de bölgede taş işçiliğinin geliştiği söylenebilir. İki katlı olan bu evlerin alt katları atlar ve katırlar için ahır görevi görmektedir. Varlıklı kişilerin evlerinde gıda malzemelerini saklamak için kiler bulunurdu. Evlerin avlularında sarnıç ve yağ küpleri yer almaktaydı. Büyük evlerin çatıları taş kubbeler şeklinde kapatılmıştır. Daha küçük ve gösterişli olmayan evlerin çatıları ise birkaç ahşap kirişe dayanan düz çatılar ile inşa edilmiştir. Evlerin genelinde ise çatı bölümüne yakın bir korkuluk yapılarak fazla eşyalar burada saklandığı gibi yazın sıcak günlerinde de uyumak için kullanılırdı. Kudüs evleri içeriden bir bölmeye bir dış (selamlık) ve bir iç alana (harem) ayrılırdı (Ze'evi 2000: 34).

Vakfedilen evin hudutları ise kible tarafından ana yol ile kesilmiştir. Evin doğusu Şeyh Mehmed'in evi, kuzeyi Zülfa adıyla bilinen kişinin evi, batısı ise Yusuf Beşe'nin evi ile sınırlıdır. Ayrıca evin giriş kapısı da bu taraftadır. Vakıf sahipleri, adı geçen evi bütün sınırları, yolları, duvarları, kileri ve sahip olduğu bütün hakları ile vakfetmişlerdir. Vakfiyede bu vakfın mevcudiyeti kıyamet

kopana değin var olacağı bildirilerek vakıf sahipleri ölene kadar vakfın tevliye-tini eşit şekilde paylaştıkları zikredilmiştir. Konaklandırma ve diğer faydaları kanuna uygun olarak paylaşılacaktır. Bu kadınlardan birinin ölmesi durumunda bölünen pay hakkı evladı var ise evladına, yoksa torununa, torunu da yoksa kardeşine geçecektir. Eğer bunlardan hiçbiri yoksa yakın akrabalarına intikal edecektir. Şayet buda yoksa adı geçen vakıf Kudüs'te bulunan Meğaribe ehline ait olup Seydi Ebu Medyen Gavs Hazretleri'nin vakfına ilhak edilmesi istenmiştir (VGMA, 589; 192/328).

Vakfın işleyişi hakkında ise vakfiyedeki bilgilere göre vakıf sahipleri hayatta oldukları müddetçe vakfı kullanım alanı dışına çıkarmak gibi yönetme hakları kendilerinde olacaktır. Ancak kendileri vefat ettikten sonrada vakfın başında bulunacak olan mütevellinin vakfın işleyişini değiştiremeyeceği belirtilmiştir. Yalnızca vakfın kullanım durumunun değiştirilmesi bir menfaat ortaya çıkarması halinde vakfın işleyişinin değiştirilmesine müsaade edilmiştir. Vakfın yönetimi konusunda ise kendileri hayattayken vakfın yöneticiliğini kendileri yapacak, kendileri öldükten sonra ise vâkıf yakınları içerisinde en akıllı olanının yönetime geçmesi şart koşulmuştur. Kadı, Mehmed Hoca'yı bu vakıflara mütevellî olarak atayıp adı geçen vakfı ona teslim etmiştir. Bu vakfiyenin vuku bulması ise H. 29 Rabiülevvel 1181/ M. 25 Ağustos 1767 tarihlidir (VGMA, 589; 192/328; Memiş 2017: 48).

Hacı Kasım bin Abdullah Vakfı

Kudüs Meğaribe Mahallesiindeki diğer bir vakıf da H.20 Şevval 1134/ M. 3 Ağustos 1722 tarihinde Hacı Kasım bin Abdullah el- Mağribi el-Marâkeşî bin Ali eş-Şeybânî tarafından harap bir ev vakfedilmiştir (VGMA, 583; 28/ 22, Memiş 2017: 48).

Meğaribe Mahallesi'nde bulunan bu evin tamamı vakfedilmiştir. Evin sınırları kible tarafından geçen yol ile sınırlı olup doğu sınırında ise Meğaribe Vakfı olan ev ile sınırlıdır. Kuzey ve batı tarafından da yine ana yolla çevrili olup evin kapısı batı tarafında bulunmaktadır. Vâkıf, bu evi sahip olduğu bütün hakları, kilerleri, yolları ve kullanım alanıyla birlikte vakfetmiştir. Adı geçen vakıf Allah rızası için Meğaribe Mahallesi'nde yaşayan fakar ahaliye vakfedilmiştir. Vakfın en önemli görevi fukaraya ekmek dağıtmak olup fukarada buna karşılık Fatiha-ı şerifler okuyup başta Peygamberlere, ailelerine, arkadaşlarına sonra vakfedenin anne ve babasına diğer vefat eden Müslümanların ruhlarına göndermeleri istenmiştir. Adı geçen vakıf bir takım şartlar belirleyip bunları kayıt altına almış ve bu şartlara göre vakfın işlemesi istenmiştir. Bu şartlar ise şöyledir;

1. Bu vakfın yöneticisi vakıf üzerinde söz sahibi olan Meğaribe ehli kimse olacaktır.

2. Yukarıda zikredildiği şekilde vakfın gelirleri ile Meğaribe fukarasına ek-mek dağıtılacaktır.
3. Vakıf binalarının tamirat işlemleri vakfın gelirleri ile karşılanacaktır.
4. Ne olursa olsun vakıf, kullanım alanı dışına çıkarılmayacaktır.
5. Şayet vakıf kiralanırsa güçlü ve kudretli kişilere kiralanyıp bunun dışındaki kişilere kiralanyabilecektir. Ancak bunlara da bir yıldan fazla kiraya verilmemesi şart koşulmuştur (VGMA, 583; 29/22).

Zikredilen vakfın yöneticiliği Meğaribe Şeyhi Meğaribli Seyyid Abdüselam'a kanunen verilmiş ve Seyyid Abdüselam'da bunu kabul etmiştir. Bu vakfiyenin kaleme alınması H. 13 Muharrem 1137/ M. 2 Ekim 1724 tarihinde gerçekleşmiştir (VGMA, 583; 30/22).

Seyyid Mehmed ibni Hacı Abdullah Mağribi Vakfı

Seyyid Mehmed ibni Hacı Abdullah Mağribi tarafından H.1196/ M. 1782 tarihinde kurulmuş olup Kudüs'ün Şark Mahallesi'nde bulunan iki katlı bir evin tamamı vakfedilmiştir (Memiş 2017: 49). 1163 yılının safer ayında (M.Ocak 1750) iki adet belgeyi şahit tutup vakfın kuruluşuna kadar hiçbir itiraz ve kavga olmadan Allah'ın rızası için vakfetmiştir. Vakfedilen evin ikinci katı küçük bir oda ve o odaya bağlı toplam üç oda, bir mutfak ve bir tuvaletten oluşmaktadır. Birinci kata ise bir taş merdivenle inilmektedir. Bu katta dört oda, bir sarnıç ve bir helâ bulunmaktadır. Vâkıf, tüm haklarıyla birlikte evi vakfettiğini bildirmiştir (VGMA, 589; 192/328).

Vakfedilen evin sınırları kible tarafından Şeyşop adlı kişinin evi ile çevrilidir. Doğu tarafından Sahra-i Müşerrefe'nin vakfı ile kuzey tarafından ise Seyyid Abdülbaki evladının evi ile sınırlıdır. Vakfın batı yakasından geçen yol ise batı sınırını oluşturmuştur. Evin diğer kapısı da batı yönündedir. Bu ev Allah rızası için sahip olduğu her şeyiyle birlikte bağışlandığı vakfiyede belirtilmiştir. Vakıf sahibi, kendi hayatıyla bu vakfi sınırlı tutmuştur. Kendisi öldükten sonra vakıf gelirlerinin erkek ve kız çocukları arasında eşit bir şekilde paylaştırılması ve torunlarının da bu vakıftan istifade edebilmesini olursa vakfedilen ev Kudüs-ü Şerif'te bulunan fakir-fukaraya ait olacağı şart koşulmuştur. Vakıf, vakfiyesine bir takım şartlar koydurarak vakfın işleyişinin nasıl olması gerektiği hakkında izahat vermiştir. Buna göre vakfın tevliyeti zürriyetinden gelenlerin en akıllısına verilmesini istemiştir. Yine kendisi dışında hiç kimsenin vakfa hiçbir ekleyemeyeceği ve çıkaramayacağı, değiştiremeyeceği, bozamayacağı, artıramayacağı, azaltamayacağını şart koşmuştur. Bu vakfın hiç kimseye kiraya verilmemesi istenmiştir (VGMA, 589; 192/328).

Vakfın gelirleri ile öncelikle vakıf binası tamir edilecek, vakfın giderleri karşılandıktan sonra geri kalanı işaret edilen şeye sarf edilmesi istenmiştir. Bu vakfiyenin kaydedilmesi H. 10 Ramazan 1196/ M. 19 Ağustos 1782 tarihinde gerçekleşmiştir (VGMA, 589; 192/329).

Ömer el-Mücerred el-Mağribi ibni Abdullah Mağribi Vakfı

Ömer el –Mücerred el-Mağribi el-Malikî b. Şeyhu’ş-Şuyûh Abdullah el-Mağribi b. Abdünnebi el-Mağribi el-Masmudi el-Mücerred tarafından H. 3 Rabiulevvel 703/ M. 15 Ekim 1303 tarihinde bir zaviye kurulup vakfedilmiştir. Masmudî, Masmude kabilesine mensup anlamında kullanılmaktadır. Zikredilen kabile Kuzey Afrika Berberilerine mensup olup İslâm’ı ilk kabul edenlerdir. Yine aynı zamanda bu kabile Endülüs’e iskân edilen ilk Müslüman topluluktur. Bu zaviye Kudüs’te Mağribiler tarafından kurulan ilk vakıf olma özelliği taşımaktadır. Hasan Hüseyin Güneş “Kudüs Meğaribe Mahallesi” isimli çalışmasında bu vakfı *Meğaribe Zaviyesi* diye isimlendirmiştir (Güneş 2014: 221).

Zaviye toplamda on altı odadan oluşmaktadır. Bu odalarda Kudüs dışından gelen Mağribliler konaklayabilmiş ve zaviyenin işlevini devam ettirebilmesi içinde Meğaribe Mahallesi’nde herkes tarafından bilinen üç ev vakfedilmiştir. Bu evler ve evlerin içerisinde yer alan kilerler Kudüs’te oturan Meğaribe Mahallesi fakirlerine ve Mağribden Kudüs’e gelen fukaralara tahsis edilmiştir. Zaviyenin imarının yapılması ve ihtiyaçlarının karşılanması ise bu evlerin gelirleri ile yapılması vakfiye de belirtilmiştir. Ayrıca Kurban ve Ramazan bayramları ile birlikte Mevlid-i Şerif gibi önemli dini günlerde Meğaribe fukarasına yemek dağıtılması istenmiştir. Vakıf gelirlerinden arta kalan olursa Recep, Şaban ve Ramazan aylarında Kudüs’te bulunan Meğaribe fukarasına ekmek dağıtılması vakfiye de şart koşulmuştur (VGMA, 583-589; 28/191, Güneş 2014: 221).

Vâkıf, kendisi vefat edene kadar vakfın yönetiminin kendisinde olduğunu kendisi öldükten sonra ise Kudüs’te ikâmet eden Mağribliler arasından en yaşlı ve takva sahibi olan kişinin vakfa nezaret etmesini istenmiştir. Mütevelli olarak atanan şart koşmuştur. Şayet çocuklarından biri veya torunlarından biri vefat etmesi durumunda onların hakkı soyundan devam eden torununa geçecektir. Torunu yoksa kardeşlerine, kardeşi yoksa akrabalarına o da yoksa Ebu Medyen Gavs’ın vakfına dâhil olunması istenmiştir. Şayet yine sorun

kişinin aynı zamanda fakirlere ekmek dağıtıp, barınma ihtiyaçlarını karşılamakla görevli olduğu vakfiyede vurgulanmıştır. Yine vakfiyenin son kısmında bu vakfın hiçbir şekilde hibe edilmemesi bildirilerek Allah’a iman eden herkesin bu vakfı vakıflıktan çıkarmaması gerektiğini nasihat etmiştir. Bu vakfiye H. 3 Rebiülevvel 703 / M. 15 Ekim 1303 tarihinde kaydedilmiştir (VGMA, 583-589; 28/191).

Seyyid Mehmed Mağribî Vakfı

Mağribliler tarafından kurulan başka bir vakıf ise H.1205/ M. 1791 tarihinde Seyyid Mehmed ibni Merhum İsmail Beşe el-Lemedâni el-Mağribi tarafından kurulmuştur (Memiş 2017: 49).

Seyyid Mehmed, kendisine resmi evrak ile miras bırakılan malı 1196 tarihli resmi evrak ile vakfettiğini ilan etmiştir. Bu vakfedilen mal ise Kudüs Meğaribe Mahallesi'nde Seydi Ebu Medyen Gavs Hazretleri'nin vakfına komşu olan "Lemadani Haküresi" olarak bilinen sabır, tütün ve nar ağaçlarından oluşan bir bahçe ve bir sarnıçtan oluşmaktadır. Bu bahçenin bir yıllık kirasının kırk mısıriye³ olduğu vakfiye de belirtilmiştir.

Vakfedilen bahçenin sınırları kible tarafından tütün bahçesine kadar olup kuzey taraftan zeytin bahçesiyle çevrilidir. Vakfın batı tarafından sınırı ise geçen ana yol ile sınırlı olup bahçenin kapısı da burada bulunmaktadır. Vakıf, adı geçen bahçeyi duvarları, ağaçları, bütün gelirleri ile birlikte tüm haklarıyla birlikte vakfetmiştir. Vakfın mülkiyeti vakıf hayatta olduğu sürece kendisinde kalacak ve kendisinden sonra iki kızı olan Fatma ve Rukiye'ye geçecektir. Yine Allah'ın bu iki kıza vereceği erkek ve kız çocuklarına ve soyundan gelecek olan bütün nesillerine vakfettiğini vakfiye de şart koşmuştur. Soyundan devam eden birinci dereceden kişiler vakıftan hisse alabilirken onların neslinden gelenler pay alamayacaktır. Bu iki kızın evlatlarının çocuklarının çocukları vefat ederlerse onların hissesi diğer kız evladın çocukları ve torunları arasında pay edilmesi istenmiştir. Şayet her iki kızın nesli tükenirse vakfa nezaret eden mütevellinin soyundan gelecek kişilere geçecektir. Eğer mütevellide de aynı sorunlar yaşanırsa vakfedilen bahçe Kudüs'te bulunan Seydi Ebu Medyen Gavs Hazretleri'nin zaviyesine intikal etmesi istenmiştir. Bunda da bir sorun çıkması durumunda vakfın, Kudüs'te bulunan fukara ve garibanlara devredilmesi belirtilmiştir. Bu şartlarda vakıf, vakfın işleyişini şart koşmuştur (VGMA, 589; 194/330).

Vakfın gelirleri öncelikle vakıf müessesesinin gerekli bakım ve onarımlarında kullanılacaktır. Eğer vakfın bütçesinden artan bir meblağ olursa bununla da üç aylarda Kudüs'te bulunan Meğaribe fukarasına ekmek dağıtılması istenmiştir (VGMA, 589; 195/330).

Vakfın işleyişi konusunda vakfiyede gerekli olan bilgilere ulaşmak mümkündür. Buna göre gerekli görülmedikçe vakfın bir yıldan fazla kiraya verilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Vakfın mütevellisi vakıf sahibi hayatta olduğu sürece kendisinde olacaktır. Vâkıf, öldükten sonra Meğaribe ehli içerisinde bulunan en akıllı kişinin müteveli olmasını vakfiyede vurgulanmıştır. Vâkıf, bu şartlarda Meğaribe ileri gelenlerinden Şeyh Ali Efendi Şahabi'yi adı geçen vakıf binasına müteveli tayin etmiştir. Bu vakfiye H. 5 Muharrem 1205/ M. 14 Eylül 1790 tarihinde kaydedilmiştir (VGMA, 589; 195/330).

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 473.

Hacce Necme binti Hacı Mehmed Vakfı

Mağribli Hacce Necme binti Hacı Mehmed, H. 20 Şevval 1034/ M. 26 Temmuz 1625 tarihinde kendisine Mağribli Hacı Ahmed ibni Merhum Mehmed Abuni ve Seyyidi Mehmed bini Hacı Mehmed tarafından miras kalan evi tescil ettirip vakfetti (VGMA, 589; 119/332).

Hacce Necme tarafından vakfedilen bu mülk Kudüs Meğaribe Mahallesi'nde bulunan evin tamamıdır. Ev üç oda, bir eyvan ve kış sularını toplamak için kurulan ve harap halde bulunan bir sarnıçtan oluşmaktadır (VGMA, 589; 119/332). Diğer vakfedilen evlerle karşılaştırıldığı zaman bu ev daha mütevazı bir yapıya sahiptir. Bu evler "beyt" denilen küçük evler sınıfında yer almaktaydı. Zikredilen evlerde genel olarak maddi açıdan durumu çok iyi olmayan kişilerin ikâmet ettiği bilinmektedir. Bu yönüyle "dâr" diye isimlendirilen diğer büyük evlerden ayrılmaktadırlar (Ze'evi 2000: 34).

Vakfedilen bu evin hudutları kible tarafından Sadât-ı Meğaribe Vakfı ile komşu olup doğu tarafından geçen yol ile sınırlıdır. Vakfın kuzeyinde Sadat-ı Mağribe Vakfı'nın bir akarı olan ev ile çevrilidir. Yine evin batı sınırında da başka bir ev bulunmaktadır. Evin giriş kapısı doğu tarafında bulunup buradan geçen yola açılmaktadır. Vâkif, evi sahip olduğu duvarları, mutfığı, yolları ve tüm gelirleriyle vakfettiğini bildirmiştir (VGMA, 589; 119/332).

Vakfın işleyişi hakkında vâkif, vakfiyede gerekli bilgileri sunmuştur. Buna göre kendisi hayatta iken vakfın yöneticisinin kendisinin olduğunu belirtmiştir. Kendisi öldükten sonra ise vakfın sadaka-i cariyeye olarak çalışmasını istemiştir. Yani bu evin kiralanıp, elde edilen gelirle her yıl üç aylarda ekmek alınıp Sadat-ı Mağribe fukarasına vakfın mütevellisi tarafından dağıtılmasını şart koşmuştur. Şayet Meğaribe fukarasına dağıtımda bir sorun çıkması halinde bölgede bulunan diğer Müslüman fukaralara dağıtım yapılması istenmiştir. Vakıf binası eğer bu şekilde gelişir ve Müslüman fukarasına intikal ederse vakfın nezaretine Kudüs Kadısı'nın bakması vakfiyede şart koşulmuştur (VGMA, 589; 120/332).

Vakfın işleyişi konusunda da vâkif, vakfiyede çeşitli şartlar öne sürmüştür. Buna göre vakfın gelirleri öncelikle vakfın tamir ve bakımı konusunda harcanıp arta kalan gelirle de gerekli görülen yerlere harcanması istenmiştir (VGMA, 589; 120/332).

Vakfın yönetimi konusunda kendisi hayatta olduğu sürece vakfın nezaretine kendisinin bakacağını bildirmiş kendisi vefat ettikten sonra ise Hacı Ahmed ibni Merhum Abdülkadir Mağribi Reşidiye ve onun oğlu ve torunlarına ait olacağı belirtilmiştir. Bu kişilerin soyundan kimse kalmaz ise vakfın nezareti Sâdat-ı Meğâribe yöneticilerine ait olacak ve bundan sonra kimsenin kullanımına bırakılmayacaktır. Vakıf sahibi, vakfın onayı için Hacı Salim bin Ali Endaviye'den

tescil almıştır. Vakfiye, H. 10 Şevval 1048/ M. 14 Şubat 1639 tarihinde kaydedilmiştir (VGMA, 589; 120/332).

Hacı Mehmed ibni İsmail Mağribi Vakfı

Lemedani Mağribi Şabbi Kamil İsmail ibni Hacı Mehmet tarafından, biri H. 13 Rebiülevvel 1166/ M. 18 Ocak 1753 tarihli diğeri ise H. 10 Rebiulevvel 1168/ M. 25 Aralık 1754 tarihli elinde bulunan iki resmi belge ile hiçbir itiraza maruz kalmadan mülkünü vakfettiğini duyurmuştur. Vakfedilen bu mülk Kudüs'te Bâb-ı Hatta Mahallesinde bulunan evdir. Bu ev bir ahır, yıkık iki oda, kış sularını toplamak için yapılmış olan bir sarnıç ve kileri ile birlikte bütün haklarıyla birlikte vakfedilmiştir (VHMA, 589; 195/117).

Bu vakfın sınırları kible tarafından Ebu Vali Ali'nin eviyle sınır olup doğu tarafı Ebu Vali Ali'nin evinden bir boşluk ile ayrılmaktadır. Evin kuzeyinde Akil Bey veresesinin elinde bulunan ev bulunmaktadır. Vakfın batısında ise Celal Hindi adıyla bilinen ev ile sınır durumdadır. İsmi zikredilen ev mutfağı, duvarları, yolları ve bütün haklarıyla birlikte vakfedilmiştir. Bu vakıf kıyamete kadar bütün bu belirtilen şartlarla devam edecektir (VGMA, 589; 195/1171).

Vakfın, vakfiyede verilen bilgilere göre vâkıf hayatta iken tevliyetinin kendisine ait olduğu belirtilmiştir. Kendisi öldükten sonra çocukları olan Mehmed, Abdurrahman, Mekkiyye ve onların soyundan gelecek olan erkek ve kız evlatları vakfın varisi olması şart koşulmuştur. Bu evlatlardan Mehmed ve Abdurrahman'a onların soyundan gelenlere vakıf hissesinden iki verilirken kız çocuğu olan Mekkiyye ve evlatlarına ise bir hisse verilmesi istenmiştir (VGMA, 589; 195/1171; Ekinci 2016: 470). Bu evlat ve torunlardan biri vefat eder ise hissesi diğer çocuklara geçeceği ve şayet bu çocukların soyu kesilir ise vakıf sahibinin diğer oğluna geçeceği şart koşulmuştur. Eğer vakıf sahibinin diğer evladında da aynı şeyler vuku bulur ise vakfın Seydi Ebu Medyen Gavs Hazretleri'nin vakfına ilhak olması istenmiştir. Buda olmaz ise Kudüs'te oturan fukara ve miskine ilhak olunması şart koşulmuştur (VGMA, 589; 196/1171).

Vâkıf, elde edilen bu gelirlerin vakfın tamirâtı ve bakımında kullanılmasını vakfiyede belirtmiştir. Vakfın gerekli ihtiyaçları görülüp arta kalan bir para olur ise de bununla da fakirlerin ve miskinlerin ihtiyaçlarını karşılamada kullanılması istenmiştir. Vakfın gerekli olmadığı müddetçe güçlü ve soylu kişilere bir yıldan fazla kiraya verilmemesi şart koşulmuştur. Vakfın yönetimi konusunda da vakıf hayatta olduğu sürece kendisinin nezaret edeceği kendisi öldükten sonra soyundan gelenler içerisinde en akıllı olan kişinin vakfın yöneticisi olmasını vakfiyede şart koşturmuştur. Bu vakıf, İbrahim ibni Mukaddemi tarafından tescil edilmiştir. Vakfiye, H. 13 Rebiulevvel 1171/ M. 25 Kasım 1171 tarihinde kaydedilmiştir (VGMA, 589; 196/1171).

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih boyunca birçok semavi dine ev sahipliği yapan Kudüs Şehri İslâmiyet içinde önemli bir dinî konuma sahiptir. Hz. Peygamber'in İsrâ ve Mirâç hadiselerinin vuku bulduğu yer olması bakımından da Müslümanların gözünde bu önemini artırmıştır. Dünyanın birçok bölgesinde yaşayan Müslümanların Kudüs'e olan ilgisi de tarih boyunca net bir şekilde görülmüştür (Memiş 2019: 726).

Kudüs'ün, Hz. Ömer döneminde İslâm coğrafyasına dâhil olmasıyla birlikte Müslümanlar, İslâm'ın ilk kıblesi olma özelliği de gösteren bu kutsal şehre olan bakış açılarında değişiklik yaşanmıştır. Musevilik ve Hıristiyanlık içinde önem arz eden Kudüs, bu dönemden sonra Müslümanların iskânına açılmıştır. Özellikle İslâmiyet'in Kuzey Afrika coğrafyasında yayılmasıyla birlikte bölgede yaşayan Bedevi gruplardan olan Mağribliler'in Kudüs'e olan ilgileri artmıştır. Mağribliler, hac görevini yerine getirmek için geçtikleri ve özellikle önemli İslâm büyüklerini ziyaret etme amaçlı Kudüs'e gelmişler ve birçoğu geri dönemeyerek burada ikâmet etmeye başlamışlardır. Zamanla nüfusları çoğalan Mağribliler, Harem-i Şerif yakınlarında bulunan Meğâribe Mahallesi'ne yerleşmeye başlamıştır. Kudüs'ün kısa bir süreliğine Haçlı hâkimiyetine girmesinden sonra Selahaddin Eyyübi'nin Haçlılar ile girdiği mücadelede ona destek vermişler ve ordusunda askerlik yapmışlardır. Kudüs'ün Haçlılardan geri alınmasıyla birlikte Selahaddin Eyyübi'nin oğlu olan Melik Efdâl, Meğâribe Mahallesi'ni Mağriblilere vakfetmiştir. Bundan sonra Meğâribe ileri gelenlerinden bazı kimselerin mahallenin imar olması ve İslâm'ın emrettiği şekilde bölgede aç ve muhtaç insan kalmaması için bazı mülklerini vakfetmeye başlamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekildiği 1917 yılına kadar devam etmiştir. Bir vakıf eseri olan bu mahalle sahip olduğu eserlerle günümüze ulaşabilmiştir.

Kudüs'te ikâmet eden en önemli Müslüman topluluklardan olan Mağribliler'e ait toplam sekiz adet vakfın, vakfiyeler yoluyla incelemesi yapılmıştır. Bu vakıflardan ikisi kadın vakfı niteliğindedir (VGMA, 589:119/332; VGMA, 589: 192/328).

Vakfiyeler, tahrir edildiği dönemle alakalı olarak Kudüs'te yaşayan Mağribliler hakkında önemli bilgiler vermelerinin yanı sıra Kudüs'ün sahip olduğu iktisadi ve ekonomik durum hakkında da veri ortaya koymaktadır.

Tablo 1.

Vakfiyerde Geçen Vakıf Mülklerinin Dağılımı.

Ev	Bahçe	Köy
9	1	1

İncelemesi yapılan vakfiyeler belli bir düzen içerisinde yazılmıştır. Vakfeden kişinin kimliği ve sahip olduğu elkâb kısmıyla başlayan giriş cümlesinden sonra vakfın tarihi ve eşyanın cinsi ile ilgili kısma geçilmiştir. Öncelikle vâkıflar tarafından vakfedilen eşyanın genel manada Allah rızası için yapıldığına işaret edilmiştir. Vakfın kurucuları Kudüs'te yer alan ve yerleşik bir mahalle olarak ikamet eden Mağribi diye adlandırılan kişiler olmuştur. Bu kimseler Allah rızası için yapmış oldukları bu hayır vasıtasında öncelikli olarak kendi akrabaları içerisinde fukara olan ve Hac vazifesini yerine getirmek için Kudüs'ten geçmek zorunda kalan Mağribliler'in yararlanması vakfiyelerde şart koşulmuştur.

Vakfedilen eşyanın sahip olduğu fiziki yapısından vakfiyelerde açık bir şekilde bahsedilmiştir. İncelenen vakfiyelerde vakfedilen eşyalardan dokuz tanesi ev olup bu evlerin sahip olduğu kısımlarından açık bir şekilde bahsedilmiştir. Yine evlerin fiziki durumu hakkında vakfiyelerde geçen bilgiler bölgenin mimari yapısının ortaya çıkarılmasında da yardımcı olabilecek niteliktedir.

Vakfedilen evler ise geneli iki katlı olduğu gibi tek katlı olan evlerde vakfiyelerde görülmüştür. İki katlı olan evlerin alt katında su deposu niteliğinde kullanılan sarnıç, ahır, helâ ve oda bulunmaktadır.⁴ İki katlı olan evlerin üst katına taş merdiven aracılığıyla çıkılmaktadır. Evlerin üst katında ise oda, eyvan, kiler ve sarnıç bulunmaktadır. Bunun yanında miladi 1782 tarihinde Seyyid Mehmed ibni Hacı Abdullah Mağribi tarafından vakfedilen evin ikinci katında bir tuvalet olduğu görülmüştür (VGMA, 589; 192/328). Bu vakfın vakfiyesinden elde edilen bilgiye göre zikredilen tarihte Kudüs bölgesinde evlerin üst katında tuvalet kültürünün olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Diğer vakfedilen eşyalardan bahçelerde ise yetiştirilen ürünlerden bahsedilmiştir. İsmi geçen ürünler üzerinden bölgede ne tür tarımsal faaliyet yapıldığı konusunda ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür.⁵

Vakfiyelerde vakfedilen eşyanın cinsi konusunda ayrıntılı bilgi verildikten sonra vakfın sınırları da açık bir şekilde belirtilmiştir. Vakfiyenin devamında bağışlanan vakfın yönetsel işlevi konusunda gerekli açıklama yapılmıştır. Vakıfl yönetiminin genelde vakfeden kişi hayatta olduğu sürece kendisinin olacağı kendisi öldükten sonra ise vakfın yönetiminin kendi soyundan gelecek kişiler tarafından yapılması bildirilmiştir. Vakfiyelerin devamında vakfın gelirlerinin öncelikle vakıf bina hizmetlerinin karşılanması için kullanılması istenmiştir. Vakfın ihtiyaçlarının karşılanmasının ardından kalan bütçe ile de öncelikle Meğaribi fukarasına yardım edilmesi istenmiştir. Özellikle Müslümanların dini bayram ve günlerinde ve hasseten üç aylarda Meğaribe fukarasına ekmek yardımı yapılması neredeyse incelenen tüm vakfiyelerde göze çarpmıştır.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: VHMA, 589; 192/328, VGMA, 583-589; 28/191; VGMA, 589; 119/332; VGMA, 589; 195/1171; VGMA, 583; 28/22.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. VGMA, 583; 28/22; VGMA, 589; 194/330.

Vâkıflar tarafından vakfiyelerde belirtilen başka bir husus da vakfın kiraya verilmesi konusudur. Vakıflar genelde vakfın kiraya verilmesini istememiştir. Ancak kiraya verilmesi zaruri olan durumlarda da soylu ve güçlü kişilere verilmemesini istemişlerdir. Yine kira sözleşmesinin de bir yıldan fazla yapılmasını istememişlerdir.

Vakfiyede bunlar belirtildikten sonra vakfın onayı kanunen kadı tarafından yapılmış ve vakıfla ilgili çıkabilecek sorunlara da vekil olarak kadı işaret edilmiştir. Vakfiyelerin son kısmında ise vakfın usulen değiştirilemeyeceği ve başka maksatla kullanılmayacağı konusunda açıklama yapıldıktan sonra vakfiyenin kaydedildiği tarih belirtilerek vakfiyeye son verilmiştir.

Kaynakça

Arşiv

Ebu Medyen Şuayib Mağribi Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No. 583: 27/20.

Cennet Hanım ve Hatice Hanım Mağribi Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No. 589: 192/328.

Hacı Kasım bin Abdullah Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No. 583: 28/22.

Seyyid Mehmed ibni Hacı Abdullah Mağribi Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No.589: 192/327.

Ömer el-Mücerred el-Mağribi ibni Abdullah Mağribi Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No. 583-589: 28/191.

Hacce Necme binti Hacı Mehmed Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No. 589: 119/332.

Hacı Mehmed ibni İsmail Mağribi Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA),No. 589: 195/331.

Seyyid Menmed ibni Merhum İsmail Beşe Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), No. 589: 194/330.

Kaynak Eserler

Çelebi, E. (2013), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, 9. Kitap*, (Haz: Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Araştırma Eserler

Armaoğlu, F. (1994), *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*.Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Avcı, C. (2002), “Kudüs” (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar), *İslam Ansiklopedisi*, (XXVI), 329-332.
- Baki, A. (2017), “Üç Dinde Kudüs”, *Vakıf ve Toplum*, (5), 16-21.
- Bulh, F. (1977), “Kudüs”, *İslam Ansiklopedisi*, (VI), 952-964.
- Demirkent, I. (2002), “Kudüs (Haçlılar Dönemi)”, *İslam Ansiklopedisi*, (XXVI), Türkiye Diyanet Vakfı, 332-334.
- Ekinci, Ekrem B. (2016), *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Ercan, Y. (1988), *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erdoğan, E. *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Filistin Büyükelçiliği, (2010). *Kudüs İsrail’in Yerleşimcilik Faaliyetleri ve İlgili Politikaları*, Ankara: Filistin Büyükelçiliği.
- Günay, Hacı M. (2012), “Vakıf” *İslam Ansiklopedisi*, (XXXXII), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Güneş, Hasan H. (2014). *XVI. Asırda Kudüs’te Meğâribe Mahallesi ve Cemaati*, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneş, Hasan H. (2015), “Kudüs’te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğaribe Mahallesi ve Serencamı”. *Vakıflar Dergisi*, (44), 9-35.
- Güneş, Hasan H. (2017). “XVIII. Yüzyıl Kudüs’ünde Meğâribe Vakıfları” *Vakıf ve Toplum*, (5), 70-77.
- Güneş, Hasan H. (2017). *Kudüs Meğaribe Mahallesi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Harekât, İ. (2003). “Mağrib”, *İslam Ansiklopedisi*, (XXVII, 314), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Harman, Ömer F. (2002). “Kudüs”, *İslam Ansiklopedisi*, (XXVI, 323), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, (1988). *Kudüs (Tarihi Belge)*, Tercüme: Acar Tanlak.
- Kanat, E. (2013), *Kudüs’teki İslami Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742-1830)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

- Kılıç, Ü. (2011). “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies International Journal of History*, Vol 3/1, 166-181.
- Kılıç, Ü. (2016). “*Türk-İslâm Medeniyetinde Vakıflar*” (Bildiri). III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Mayıs 2016, (ss. 439-4439), Bakü.
- Köse, Feyza B. (2015). “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapı”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 161-199.
- Memiş, Şerife E. (2017). “18. Yüzyılda Kudüs’te Meğaribe Mahallesi Vakıflarının Yönetimi ve Görevli İstihdamı”, *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 37-69.
- Memiş, Şerife E. (2019). “Osmanlı Kudüs’üne Ait H. 1195/M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (XXI, 3), 720-752.
- Memiş, Şerife, E. (2016). *Osmanlı Taşra Toplumunu ve Vakıf Kurumu: Kudüs 1703-1831*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mevlüt, Ç. (2017). “Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudsi”, *Vakıflar Dergisi*, (48), 195-205.
- Öksüz, M. (2016). *Şam Eyaleti’nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY.* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pakalın, Mehmet Z. (1956). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Maarif Basımevi, (C. III).
- Pamuk, B. (2011). “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (16), 233-257.
- Türk Teknik Heyeti, (2007). *Kudüs’te Harem-i Şerif Civarında Yapılan Kazı Çalışmalarına Dair Teknik Heyet Raporu*,
- Uzunçarşılı, İsmail H. (1988), *Büyük Osmanlı Tarihi*, (II), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yaşar, Ş. (2003), “Kudüs’ün Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve Yavuz Sultan Selim’in Ermenilere Tanıdığı İmtiyazlar”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (I, 2), 105-115.
- Ze’evi, D. (2000). *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

BAYBURT ŞEHRİNDE HAMAM MİMARİSİ VE KÜLTÜRÜ*

Bath Architecture and Culture in Bayburt City

Umut Barış USTABULUT**

Makale Geliş Tarihi: 17.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Özet: Tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan Bayburt şehri toprakları üzerinde hüküm sürmüş medeniyetlere ait çeşitli mimari yapılarla donatılmıştır. Şehirde bulunan Türk-İslam dini yapıları hakkında yeterli araştırmalar yapılmış fakat sivil mimari örnekleri arasında değerlendirilen hamam yapıları hakkında kapsamlı araştırmaların yapılmadığı görülmüştür. Çalışmamız, Bayburt il merkezinde ve köylerinde inşa edilmiş su mimarisi yapılarından 5 hamam örneğini kapsamaktadır. Bent Hamamı, Çarşı Hamamı ve Paşa Hamamı günümüze gelebilmiş yapılarıdır. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı ve Ali Şengül Hamamı günümüze ulaşamamıştır. Bayburt hamam yapılarının en erken tarihliisini XVI. yüzyıl öncesi ve en geç tarihliisini XIX. yüzyılın başlarında görmekteyiz.

Bu çalışma ile Bayburt Hamam yapıları ilk defa toplu bir biçimde incelenip, Türk Sanat Tarihi açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bayburt, Su Mimarisi, Hamam

Bath Architecture and Culture in Bayburt City

Abstract: Bayburt which has been home to various civilizations throughout the history is rigged with diverse architectural structures belonging to the civilizations that reigned on the territory. Sufficient number of researches have been done about the Turkish-Islamic religious structures in the city however, it was seen that no comprehensive researches have been done about the bath structures evaluated among the examples of civil architecture. This study comprises five examples of Turkish baths, among aqua architecture structures, built in Bayburt city centre and villages. Bent Bath, Çarşı Bath and Pasha Bath are some of the buildings that have survived until today. Pulur Ferrahşat Bey Bath and Ali Şengül Bath have not come till the present day, though. The earliest dated structures of Bayburt baths are seen XVI. century while the prior one's date back to XIX. century.

In this study, Bayburt Bath structures will be examined collectively for the first time and evaluated in terms of Turkish Art History.

Keywords: Bayburt, Aqua Architecture, Bath

* Bu makale 2020 Ocak ayında tamamlanan "Bayburt'ta Türk Dönemi Su Mimarisi" isimli yüksek lisans tezinde ele alınan yapılardan bir bölümdür.

** Gazi Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, umutbarisustbulut@gmail.com.

Giriş

Bayburt ve çevresi Doğu Anadolu ile Karadeniz'i birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktası olmasının yanı sıra Çin'den başlayıp, Anadolu, Akdeniz ve Avrupa'ya kadar uzanan tarihi İpek Yolu üzerinde önemli bir şehir konumundadır. Önemli yol güzergâhlarını sınırları içerisinde barındırması, yeraltı kaynaklarının zengin olması ve toprakları üzerinde yaşayan devletlere gelecek saldırılara karşı, coğrafi konumu itibarıyla doğal bir koruma alanı sunmasının stratejik önemiyle birlikte her zaman cezp edici olmuştur. Bayburt toprakları üzerinde çeşitli medeniyetlere ait mimari yapılar bulunmaktadır. Çalışmamız kapsamında bölgede inşa edilmiş günümüzde mevcut 3 hamam yapısı ve günümüze ulaşmamış olan 2 hamam incelenecektir.

Bayburt tarihi ile ilgili çalışmalarda hamam yapıları ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır.¹ Arşiv belgelerine göre Bayburt'ta hamam yapılarına ait ilk veriler XVI. yüzyılda tapu tahrir defterlerinde iki hamam yapısının varlığı hakkında bilgiler verilmektedir.² Burada bu hamamların isminin verilmemesi hangi eserler olduğunu bilmemizi engellemektedir. Trabzonlu Ömer Aşiki'nin 1577 yılında Bayburt'a yapmış olduğu ziyarette bölgeyi anlatırken orta dereceli bir şehir olup kurulan pazarları, birkaç hamamı ve cuma namazlarının kılındığı birkaç camisi olduğunu belirtmiştir.³ Buradan hareketle XVI. yüzyılda Bayburt'ta iki hamam yapısının olduğu hem tapu tahrir defteri hem de Aşiki'nin anlatımıyla daha somut olarak anlaşılmaktadır. 1647 yılında Bayburt şehrine gelen Evliya Çelebi eserinde bölgede üç hamam yapısı olduğunu belirtmektedir. Bu eserlerin isimleri; Şingah mahallesinde Şehit Ali Şengül Hamamı, biri Kızıl Hamam diğeri kalenin altında Çoruh Nehri kıyısında Köprü Hamamı olduğunu ifade etmektedir.⁴

Evliya Çelebi, Bayburt ile ilgili bilgiler aktarırken, Zahid Efendi Camisinin yanında bir hamam yapısından daha söz eder "Karı Hamamı" diye adlandırdığı hamam yapısının Zahid Efendi Camisi ile hemen hemen bitişik olduğunu söylemektedir. Bayburt bölgesinde bulunan bütün hamamlardan yaklaşık 1 km

¹ Detaylı bilgi için bakınız. Miroğlu, İ. (1975). XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı. İstanbul; Sözen, M. (1981). Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi. İstanbul; Uslu(Akagün), G. (1980). Gümüşhane, Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969/1971). İstanbul; Güreşsever, G., & Altun, A. (1970). Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri. *Journal of Art History*(3), 33-45; Çöteli, M. G. (2005). *Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri; Özger, Y. (2008). *XIX. Yüzyılda Bayburt*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum; Arslan, C., & Çöteli, G. (2015). Anadolu Türk Şehri Tarihinde Bayburt Kenti ve Anıtsal (Kamusal) Yapı Mimarisi. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*(6), 185-219.

² Miroğlu, a.g.e., 1975, 125.

³ Taşçı, A.(1997). Bayburt'ta Türk-İslam Devri Dini Mimari. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

⁴ Evliya Çelebi. (2005). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi : Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbeycan-Kafkasya-Kırım-Girit (Haz:S.A. Kahraman-Y.Dağlı). Ankara: Yapı Kredi Yayınları, s.401

mesafede bulunan bu caminin yanında hamam olması ihtimali oldukça düşüktür.

1881 ve 1893 tarihli Erzurum vilayet salnamelerini çeviren Özger hamam yapısı sayısının dört olduğunu belirtmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, (1913) yılında Erzurum Sıhhiye Müfettişi Doktor Şerif Bey tarafından hazırlanan bir raporda Bayburt bölgesinde 1913 yılında 3 hamam yapısından bahsedilmektedir.⁵ Burada bahsedilen üç hamam yapısı Bent Hamamı, Kızıl Hamam ve Ali Şengül hamamı olması muhtemeldir. Bu üç yapının kesin olarak varlığı diğer seyyahların verdiği bilgiler ile uyusmaktadır.

Öte yandan Bayburt Belediye Başkan'ının 30 Kasım 1921 tarihli raporuna göre Birinci Dünya Savaşı süresince şehrin Rus işgaline ve Ermeni-Rum katliamlarına maruz kaldığı, birçok insanın şehit düştüğü, evlerinin yıkıldığı, ibadet mekânlarının yağmalandığıyla ilgili bilgiler vermesinin yanı sıra 1921 yılında bölgedeki iki hamam yapısından da söz edilmektedir.⁶ Bölgede bulunan hamam yapılarının varlığı ile ilgili bilgilerin birbiriyle örtüşmediği görülmektedir.

Bayburt'ta inşa edilen hamam yapıları şunlardır;

1. Bent Hamamı
2. Çarşı Hamamı
3. Paşa Hamamı

Günümüze ulaşmamış yapılar ise şunlardır;

1. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı
2. Ali Şengül Hamamı

Makalemizin konusunu yukarıda değindiğimiz 5 hamam yapısı oluşturmaktadır. Günümüzde mevcut olan Bent Hamamı, Çarşı Hamamı ve Paşa Hamamı'ndan sadece Çarşı Hamamı kullanılmaktadır. Yukarıda adı geçen tapu tahrir defterleri, arşiv belgeleri ve seyahatnamelere dayanarak hamam yapılarının sayısı hakkında kesin bilgilere ulaşılammıştır. Günümüze kadar ayakta kalabilen hamamlar plan, mimari ve üslup bakımından ele alınmış olup günümüze ulaşmayan yapılar ise sadece planları üzerinden değerlendirilmiş ve ele aldığımız hamam yapılarının hiçbirinde kitabe olmadığı için tarihlendirmesi tarafımızca yapılmaya çalışılmıştır.

⁵ Bey,Ş.(2011). Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası 1913(Haz:M.Küçükkuşurlu), Trabzon: 126.

⁶ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II,. (2001). *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*. Ankara.

1. Bent Hamamı

Bayburt şehir merkezinde, Bayburt Kalesi'nin güneydoğu eteğinde, Çoruh Nehri kıyısında yer almaktadır. İnşa veya onarım kitabesi olmayan eserin Bayındırlı Ümerası'ndan Akkoyunlu Hacı Ferrahşat Bey vakfına ait olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Ferrahşat Bey tarafından yaptırıldığı kabul edilir. Ferrahşat Bey'in yaşadığı dönem göz önüne alındığında XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması mümkündür.

XIX. yüzyılın sonlarında harap durumda olan eser 1874 yılında 56.000 kuruş masrafla tamir edilmiş ve tamir masrafı vakıf gelir fazlasından karşılanmıştır.⁷ Bölgenin tarihi hakkından yapılan bir çalışmada eserin I.Dünya Savaşı döneminde depo olarak kullanıldığı ve 1945 yılında onarım geçirdiği belirtilmektedir.⁸ İçerisine girişin yasaklandığı yapı yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olup, günümüzde kullanılmamaktadır.

Yapının kütlesi kuzey-güney yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir alana sahiptir. Moloz taş malzemeden tek hamam şeklinde inşa edilmiştir (Fotoğraf 1). Eyice'nin yapmış olduğu hamam tipolojisi dikkate alındığında, haçvari dört eyvanlı, köşe halvetli hamam yapıları grubuna girmektedir (Çizim 1).⁹

Kuzey-güney yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir alana sahip olan yapıda soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık mekânları kuzeyden güneye doğru sıralanmaktadır. Soğukluk mekânının güneyinde ılıkılık mekânı, bu mekânın da güneyinde sıcaklık mekânı bulunur. Sıcaklık mekânının güneyinde ise su deposu ve külhan konumlanmaktadır. Eserin özgün kapı girişi doğu cephede bulunmaktadır.

Bu kapı eserin orijinal giriş kapısı olmasına rağmen oldukça küçük ölçekli, gösterişten uzak ve sade tutulmuştur (Fotoğraf 2). Kapının ilk yapıldığı dönemden kalma olmadığı daha sonra geçirdiği bir onarım neticesinde bu hali aldığı anlaşılmaktadır. Doğru cephede bulunan kapının kuzeyinde dikdörtgen bir pencere yer almaktadır.¹⁰ Bent Hamamı'nda dört pencere açıklığı mevcuttur. Doğru cephede kapının güneyinde bulunan pencere açıklığı kare olup kapının kuzeyinde bulunan pencere açıklığı dikdörtgendir. Kuzeybatı cepheye sonradan eklenen kapı açıklığının kuzeyinde yine iki pencere açıklığı yer almaktadır. Doğru cephede ki pencere dizilişleri benzer özellikler gösteren pencere açıklıkları kare ve dikdörtgendir.

Özgün giriş kapısının bulunduğu doğu cephenin belirli bir seviyeye kadar toprak altında kaldığı ve sokak yönünün zamanla değişip, bu girişin sapa nokta

⁷ Özger, a.g.e., 2008, 39.

⁸ Karakoyunlu, S.(1990). **Bayburt Tarihi**, Ankara, 131.

⁹ Eyice, Semavi,(1960), "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, C.11, S. 15, İstanbul, 99-120

¹⁰ Hamam yapılarında pencere sayısı azdır. Bunun nedeni ısı kaybının azaltılması ve buhar dengesinin korunması düşüncesidir. Bununla birlikte mahremiyet anlayışının da etkisiyle duvarlar genellikle sağırdır.

da kalması ile halk tarafından görülemeyeceği düşüncesinden olmalı ki daha sonra kuzeybatı cepheye bir kapı açılmıştır. Yapı 1945 yılında bir onarım geçirmiştir. Bu dönemde geçirdiği onarımın izleri eserin kuzey cephesinde taş sıralarındaki renk değişikliklerinden ve kuzeybatı cepheye sonradan eklenen alandan anlaşılmaktadır.

Doğu'da ki kapının belirli bir dönem işlevini sürdürmüş olması mümkündür. Türk hamam yapılarında özellikle tek hamam şeklinde inşa edilmiş eserlerde belirli günler kadınların kullanımına tahsis edilen hamamların varlığı bilinmektedir. Bu mahremiyet anlayışıyla yapının doğu cephesinde bulunan kapısının belirli bir dönem kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Doğu cephe günümüzde tamamen toprak kotu altında kalmamış yaklaşık 70 cm. toprakla kaplanmıştır. Yapının güney cephesinin bazı bölümleri arazinin eğimi ve asfalt yolun zamanla oluşturduğu kot farkından dolayı tamamen kot seviyesinin altında kalmıştır.

Kuzeybatı cepheden giriş sağlanan kapıdan soğukluk kısmına altı basamaklı merdivenle inilmektedir. Dikdörtgen bir kapıdan soğukluk kısmına girilir. Soğukluk kısmı kare bir mekân olup dört adet sivri kemer açıklığının üzerine oturtulan kubbe ile örtülüdür. Sütunların arasında dengeyi sağlamak için birbirine geçen ahşaplar hatıl gibi kullanılıp birbirleriyle bağlanmış ve beden duvarlarına eklenmiştir. Bu sayede kubbenin ağırlığı sadece bu sütunlara değil cepheye yüklenmiş, kubbenin sütunlarla taşınan yükü hafifletilmiştir (Fotoğraf 3).

Sütunlar ahşap malzeme olup, sütun başlıklarına kadar yağlı boya ile boyanmıştır. Bu dört yekpare sütunun üzerinde pandantiflerle geçilmiş kubbe, kubbenin üzerinde aydınlık açıklığı yer almaktadır (Fotoğraf 4). Aydınlık açıklığının tam altında sonradan yapılmış çokgen planlı süs havuzu, soğukluk bölümünün doğu yönünde bir kapı ve bir pencere konumlandırılmıştır.

Soğukluk mekânın güneyinde doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonoz örtülü ılıkılık mekânı yer alır. İlıkılık mekânı oldukça küçük ölçeklidir. İlıkılık mekânının batısında birer tane hela ve usturalık üniteleri yer almaktadır (Fotoğraf 5). Bu bölümün üzeri de yine sivri beşik tonoz ile örtülmüştür.

İlıkılık mekânının tam ortasında bir insanın geçebileceği boyutta kapı açıklığından sıcaklık bölümüne geçiş sağlanır. Sıcaklık mekânı dört eyvanlı ve dört köşe halvetinden oluşur (Fotoğraf 6). Köşe halvetlerine giriş eyvanların içinde yer alan küçük boyutlu kapı açıklıklarından sağlanır. Köşe halvetlerinin üzeri kubbeye örtülmüştür. Kubbeye geçişte soğukluk kısmından farklı olarak Türk üçgen kuşakları kullanılmıştır.

Köşe halvetlerinin içerisinde mekân içinin aydınlatılması ve ferahlık kazanması amacıyla kubbe içine fil gözleri yerleştirilmiştir. Halvet odalarında niş şeklinde oyulmuş sabunluk ve diğer eşyaların konulması için birimler meydana getirilmiştir.

Sıcaklık biriminde kuzey-güney ve doğu-batı yönünde simetrik yerleştirilmiş eyvanların tam ortasında kubbe yer alır. Kubbeye geçişte Türk üçgeni tercih edilmiştir (Fotoğraf 7). Hamamlarda genellikle sıcaklık mekânının ortasında görülen göbek taşı, kubbe biriminin altında kare planlı olup harap durumdadır. Eyvanların üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Eyvan birimlerinin tavanlarının ortasına mekânın aydınlatmasını sağlamak amacıyla fil gözleri yerleştirilmiştir.

Hamam yapısının su kaynağını nereden sağlandığı günümüzde bilinmemekle birlikte Çoruh Nehri kıyısında yer alan yapının suyu nehirden aldığı düşünülebilir. Termal kaynak sularının dışında bazı hamamlar dere ve akarsu gibi sularının değirmen sistemi ile hamama aktarılarak odun gibi maddelerle yakarak ısıtıldığı bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak'a yaptığı sefer sırasında Eskişehir'e uğrayan nakkaş Matrakçı Nasuh'un Eskişehir Odunpazarı'nda bulunan bir hamam yapısını bu özellikleri ile resmettiği bir minyatür mevcuttur (Fotoğraf 8).

2.Çarşı Hamamı

Bayburt kent merkezinde Camiikebir mahallesinde, Kadızade kasaplar çarşısı içerisinde Hamam Sokak'ta yer almaktadır. İnşa kitabesi bulunmayan eserin Kadı Mahmut Çelebi vakfına ait olduğu belirtilmektedir.¹¹ Fakat bölge ile ilgili oldukça kapsamlı araştırma yapmış olan Özger'in eserinde böyle bir vakıftan bahsedilmemektedir.¹²

Özger'in eserinde Kadızade Mehmed Çelebi vakfında yine aynı isimle anılan bir camiden söz edilmekte ve 1647 yılında şehre gelen Evliya Çelebi'nin Kadızade Mehmed Çelebi Camisinden söz ettiğinden bahsetmektedir. Vakfa ait Bayburt kaza merkezinde bir hamam icarından sağlanan 300 kuruş ile yine kaza merkezinde bulunan dükkânlardan 50 kuruş ve Rumeli köyünde dörtte bir hisseli evden elde edilen 280 kuruşluk geliri olduğunu belirtir. Bu dönemde bölgede iki hamam olduğu düşünüldüğünde, Bent Hamamı'nın Ferraşat Bey'e ait olduğunun bilinmesi ve Ali Şengül Hamamı'nın kaza merkezi diye belirtilen yerde olmaması ile bahsedilen vakıfta bir yanlışlık olması mümkündür ve Çarşı Hamamının Kadızade Mehmet Çelebi vakfına ait olması ihtimali oldukça yüksektir.

Evliya Çelebi bölgeyle ilgili izlenimlerini anlatırken Kızıl Hamam diye bahsettiği üçüncü hamamın Çarşı Hamamı olma ihtimali mümkündür. Eserin inşa malzemesinde koyu kahverengi taş malzeme kullanıldığı için Kızıl Hamam diye adlandırılmış olabilir. Diğer iki hamam yapısında birinin doğrudan ismini vererek Şehit Ali Şengül Hamam'ı diğerinde ise Köprü Hamamı Çoruh Nehri kıyısında diyerek yapıları açıkça belirtmiştir. Bölge halkı tarafından Yavuz Sultan

¹¹ Akagün(Uslu), a.g.e., 1980, 54.

¹² Özger, Y. a.g.e. 2008, 229.

Selim'in bu hamam da yıkandığı tas ve takunyalarının yakın tarihe kadar saklandığı söylenmektedir.¹³ Yaptığımız inceleme neticesinde böyle bir veriye ulaşamadık. Çötelî ise 1635 yılında Tebriz ve Revan Seferi sırasında IV.Sultan Murad'ın Bayburt' a uğrayıp bu hamam da yıkandığını belirtmektedir.¹⁴

IV. Sultan Murad'ın Tebriz ve Revan Seferi Ruznamesi adlı eseriyle o dönem hakkında bilgi veren Zeyrek, 1635 yılı Muharrem ayının üçünde Gümüşhane-Kelkit sınırlarına girdiklerini buradan Pulur ve Sinor Ovası'nda bulduklarını hatta bu ovada padişah dâhil ordunun "cırd" oynadığından bahsetmektedir.¹⁵ Yaklaşık bir hafta bu bölgede vakit geçirmiş olan Sultan ve ordusunun herhangi bir hamamı kullandığı ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Aynı eserde kaplıca da yıkandıklarının bilgisini veren Zeyrek bu bölgede yıkanma ile ilgili en küçük bir bilgi vermemektedir.

Bu incelemeler neticesinde eserin en geç XVII. yüzyılın ikinci yarısından önce yapılmış olması muhtemeldir. Eserin 1946 yılında oldukça kapsamlı bir onarım geçirdiği belirtilmektedir. Geçirdiği onarım neticesinde günümüzde sıcaklık bölümü hariç diğer bölümler özgünlüğünü yitirmiştir. 2000 yılının başında hamam işletmecileri tarafından küçük ölçekli onarımlara maruz kalmıştır.¹⁶ Günümüzde Bayburt bölgesinde ki hamamlar içerisinde en iyi durumda olan yapıdır. Kullanıma açık olan hamam Salı günleri kadınlara hizmet vermektedir. Günümüzde dört bir tarafı bina ile çevrelenmiştir. Oldukça dar ve kasvetli olan eser Bayburt bölgesinde kültürel miras olarak asli fonksiyonuna devam etmektedir.

Eser, doğu-batı yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Hamam yapılarının tipolojileri arasında yıldızvari sıcaklıklı plan tipine sahip hamamlar arasında değerlendirilir. Çarşı Hamamı'nın sıcaklık kısmı yaygın olarak tercih edilen altıgen şeklinde uygulanmıştır. Yapı tamamen düzgün kesme taş malzemedan tek hamam şeklinde inşa edilmiştir(Çizim 2). Eserin cepheleri masif bir kuruluşa sahiptir. Asıl girişin sağlandığı kuzey cephe belirli bir seviyeye kadar yol kotunda kalmıştır (Fotoğraf 9). Eserde iki giriş kapısı bulunmaktadır. Birisi eserin kuzeydoğusunda asıl giriş kapısı, diğeri ise güneydoğu cephede ara sokak üzerinden yer alır. Bu kapıyı hamamın Salı günleri kullanımlarına tahsis edildiği kadınlar kullanmaktadır. Yeni eklenen soğukluk mekânına merdivene inmeden bir asma kat birimi eklenmiş ve burada çay içilip dinlenecek hatta sohbet edilecek mekân elde edilmiştir (Fotoğraf 10). Bu eklenen birim son dönemlerde Osmanlı hamamların da görülen yine merdivenlerle ulaşılan şirvan adı verilen ahşap kat ilavelerine benzemektedir. Soğukluk mekânı ile sıcaklık mekânı arasında bir ara

¹³ Akagün(Uslu), a.g.e. 1980, 55.

¹⁴ Çötelî, a.g.e. 2005, 79.

¹⁵ Zeyrek, Y.(1999). IV. Sultan Murad'ın Tebriz ve Revan Seferi Ruznamesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

¹⁶ Hamam işletmesi Recep Yıldız tarafından verilen bilgiler dikkate alınmıştır.

mekân olan ılıklik mekânı bu hamam da görülmemektedir. Ilıklık mekânı yıkılmış veya muhtemelen daha sonra geçirmiş olduğu bir onarım neticesinde kaldırılmıştır. Doğu cephede bulunan köşe halvetine bitişik bir duvarla bir birinden ayrılan kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı hela üniteleri bulunur. Soğukluk mekânından direk olarak doğu cephede yer alan halvet odasından sıcaklık mekânına geçilir. Bu sıcaklık mekânına geçişi sağlayan kapı üzerinde mukarnas dolgular bulunmaktadır. Eyvan ve köşe halvetlerinin belirli bir kısmına dökülmeleri azaltması amacıyla mozaik ile kaplama yapılmıştır.

Halvet odasının giriş açıklıkları dar ve küçük boyutludur. Sıcaklık mekânı yıldızvari şeklindedir. Sıcaklık mekânından altı tane halvet odası bulunmaktadır. Doğu ve batı yönde ikişer tane simetrik olarak konumlanan halvet odaları kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı olup üzerleri sivri beşik tonoz örtülüdür. Güney ve kuzey yönde ise yine simetrik olarak yerleştirilmiş her bir cephede birer tane olmak üzere doğu-batı yönde dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonoz örtülü halvet odası bulunur. Halvet odalarında bulunan bazı kurnalar kırılmış ve yenisi ile değiştirilmiştir. Bazı kurnaların ise özgün halinden kalma olduğunu düşünmekteyiz (Fotoğraf 11).

Halvet odalarının dizilişlerinin aksine, eyvanlar kuzey ve güney cephede ikişer tane doğu ve batı cephede ise birer tane olmak üzere ana akslar üzerine konumlandırılmıştır. Eyvanların üzeri sivri beşik tonoz ile örtülmüştür.

Eyvanların açıldığı bölgenin tam ortasında dikdörtgen planlı mermer malzemeli göbek taşı yer alır (Fotoğraf 12). Bu ana mekânın üzeri kubbe örtülüdür. Kubbe düz dam şeklinde olan çatıdan üç sıra düzgün kesme taş ile ayrılmış ve kubbe içerisine aydınlatma amacıyla fil gözleri eklenmiştir. Fil gözleri eyvan içlerinde ve halvet odalarında da görülmektedir. Sıcaklık mekânının doğusunda kuzey- güney yönde dikdörtgen planlı su deposu bölümü yer alır. Üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Yapının ocak kısmına giriş dışarıdan sağlanmaktadır. Günümüzde kömür malzeme kullanılan cehennemlik bölümü de günümüz teknolojisine uyumlu hale getirilmiş özgünlüğünü yitirmiştir.

3.Paşa Hamamı

Bayburt kent merkezinde Tuzcuzade mahallesinde, Hamam Sokak'ta Tuzcuzade Camisinin yol aşırı karşısında yer almaktadır.

Eserin inşa kitabesi bulunmamaktadır. 1920 başlama ve 1922 bitiş tarihli onarım kitabesi bulunmaktadır. Kondolotluzade Hacı Bey Hamamı inşaata başlama tarihi H.1339/M.1920, inşaatın bitiş tarihi H.1341/M.1922” ifadeleri yer alır.¹⁷

¹⁷ Arslan, Çöteli, a.g.m. 2015, 201.

Yapının inşa ediliş tarihi ile ilgili herhangi bir yazılı kaynak mevcut değildir. Fakat hamam yapısı ile çok yakın bir konumda olan Paşaoğlu çeşmesi ile kullandıkları suyun kaynağının 1990 yılına kadar aynı olduğunu bilinmektedir. Çeşme üzerinde yazan Said Bey İbn Salih Bey Paşazade ismi hamamın yol aşırı karşısında bulunan Tuzcuzade Cami'nin onarım kitabesinde de bu isim geçmektedir. Said Bey İbn Salih Bey Paşazade ismi ile Kondolotluzade Hacı Bey'in akraba olduğunu Alper Kondolot¹⁸ ile yaptığımız görüşme neticesinde öğreniyoruz.

Tuzcuzade Cami'nin son cemaat yerinde bulunan tamir kitabesinde de çeşmeyi yaptıran Salih Bey Said Bey İbn Paşazade'nin isminin bulunması hamam, çeşme ve caminin bir araya gelerek külliye yapısı içinde olmasını düşündürse de bunu net olarak ortaya koyacak bir belgemiz olmadığı için tam olarak destekleyemiyoruz.

Tüm bu bilgiler incelendiğinde resmi belgeler arasında dahi birbiriyle örtüşmeyen unsurlar vardır. Bu incelemeler sonucunda eserin gerek cephe düzeni gerekse mimari kuruluşu itibarıyla XVIII. yüzyıl sonunda veya XIX. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olması mümkündür.

1922 yılında geçirmiş olduğu onarım haricinde 1990 yılına kadar çeşitli küçük onarımlar geçiren eser bu tarihten sonra kaderine terkedilmiştir. Çarşı Hamamı'nda da, Bent Hamamı gibi içeriye giriş yasaklanmış, yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmıştır. Eserin günümüzde külhan bölümü yıkılmıştır.

Yapı doğu-batı yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Plan tipi olarak Osmanlı hamam mimarisinde yaygın olarak kullanılan, haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipi uygulanmıştır(Çizim 3). Kesme taş malzemeden tek hamam şeklinde inşa edilmiştir (Fotoğraf 13).

Yapıya giriş 1922 yılında eklenen, güneydoğudaki konut mekânından yuvarlak kemerli demir kapıdan sağlanır. Kapı 210 cm. yükseklikte ve 140 cm genişliğindedir(Fotoğraf 14). Kapının konumlandırıldığı alan, boylamasına dikdörtgen bir alana sahip olup, üstü diğer cephelerde görülmeyen şekilde içeri doğru girintili düz bir zeminden meydana gelmektedir.

Kapının hemen üzerinde kare bir blok taş halinde kitabe yer alır (Fotoğraf 15). Burada alçak kabartma şeklinde iki sıra yazıdan oluşan onarım kitabesi yer alır. Kapının bulunduğu alanın kenarları kapı nişi ile çevrelenmiştir. Üç sıra şeklinde dolaşan bu nişin bütün kademeleri dış bükey şekilde kapıyı tamamen dolaşarak zemine kadar inmektedir.

Güneydoğu cepheden giriş yapıldıktan sonra giriş mekânı küçük ölçekli dikdörtgen bir birime açılır. Buranın sonradan ilave edildiği içerde bulunan tuğla

¹⁸ Alper Kondolot, Kondolotluzade Hacı Bey'in torununun oğludur.

malzemeden anlaşılmaktadır. Üzeri ahşap malzemeye örtülü birim konut mekânının devamı niteliğindedir. Konut mekânının varlığı ile özellikle İstanbul'da bulunan hamamlarda karşımıza çıkan tek hamam ve çifte hamam yapılarının üçüncü bir kullanılışı olarak bilinen genelde tek hamam yapılarında gördüğümüz kuşluk hamamı şeklinde değerlendirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Kuşluk hamamları muhtemelen akşam namazı vaktinden sabah namazı vaktine kadar erkeklere, arada temizliği yapıp, kuşluk vaktinden akşam vaktine kadar kadınlara ayrılıyordu.¹⁹ Bu alanın doğusunda günümüzde eşyaların konulduğu bir nevi depo işlevi gören alan yer alır. Burası hamam yapısı kullanıldığı dönemde soğukluk olarak kullanılan mekândır.

Yapının iç mekânı oldukça ferahdır. Yapı içerisinde sadece ılıklik mekânında, usturalık ve hela ünitelerinin yer aldığı alanda kare bir pencere açıklığı, kubbe ve eyvan ile köşe halvetlerinde bulunan fil gözleri mekânı aydınlatmaktadır. Yapı içerisinde duvarlar düz yüzeyler halinde sıvanarak üzeri beyaz badana yapılmıştır. Duvar yüzeyleri tamamen sadedir.

Üst örtü ağırlığını zemine dağıtmak için dört adet sütun destek amaçlı kullanılmıştır. Soğukluk mekânının tam ortasından çokgen planlı sonradan yapıldığı belli olan süs havuzu yer alır. Soğukluk mekânının kuzeyinde dikdörtgen planlı üçüncü bir mekân bulunur. Burası hamama gelenlerin dinlenmeleri için yapılmış dolap nişlerinin yer aldığı soğukluk mekânının devamı niteliğindedir. Burada dolap nişleri ve oturmak için yapılmış dinlenme yerleri almaktadır. Soğukluk mekânı ile bir kapı ile ayrılmıştır.

Soğukluk mekânının batısında 180 cm. yükseklikte ve 90 cm genişliğinde üç kademeli nişle çevrili kapıdan, dikdörtgen planlı üzeri beşik tonoz örtülü ılıklik mekâna giriş sağlanır. ılıklik mekânın da temizlik amacı ile kullanılan üzeri beşik tonoz örtülü usturalık bölümü ve hela ünitesi yer alır (Fotoğraf 16). Bunun kuzeyinde ise sıcaklık bölümü yer almaktadır. Sıcaklık mekânı haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli tipte inşa edilmiştir. Eyvanların üzeri beşik tonoz örtülüdür. Bu birimlerin etrafında üzeri kubbe örtülü kare planlı köşe odaları yer almaktadır. Köşe odaları ise her biri farklı isimle anılmakta, her biri toplumun farklı sınıflarında ki insanlara hizmet vermekteydi. Kuzeybatı köşede bulunan köşe odasını sadece paşalar kullanmaktaydı. Diğerleri ise ince Araplar ve kondolotların kullanımına tahsis edilmiştir. Soğukluk mekânının batısında bulunan köşe odasını ise toplumun her tabakasından insanların kullanmasına imkân sağlanmıştır²⁰.

Köşe odaları ve eyvanların açıldığı alanın üst örtü birimi kubbedir (Fotoğraf 17). Kubbeye geçişler pantantifle sağlanmıştır. Kubbe örtülü sıcaklık mekânın

¹⁹ Şimşir, N.(2015). XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri, *XVI. Türk Tarih Kongresi(20-24 Eylül 2010)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.6 Ankara, 87-118.

²⁰ Hamam sahibinin dedesinin anlattığı bilgiler aktarılmıştır.

ortasında göbek taşı yer almaktadır. Sıcaklık mekânının kuzeyinde doğu-batı yönde dikdörtgen planlı üzeri beşik tonoz örtülü külhan bölümü yer almaktadır. Günümüzde külhan bölümü yıkılmıştır (Fotoğraf 18). Külhan bölümünün bulunduğu batı cephede külhan bacası günümüzde mevcuttur. Köşe odalarının içerisinde bulunan bazı kurnalar kırılmış bazıları da hamam yapısının ilk döneminden kalma olduğu anlaşılmıştır.

Günümüze Ulaşmamış Hamamlar

1.Pulur Ferrahşat Bey Hamamı

Bayburt kent merkezine 50 km uzaklıkta, batıda bulunan Gümüşhane iliyle sınıır olan Pulur köyünde yer aldığı bilinmektedir.

Arşiv belgeleri dışında Kâtip Çelebi ve Ali Kemalî'nin söz ettikleri hamamın inşa veya onarım kitabesi mevcut değildir. Fakat büyük bir olasılıkla bir külliye yapısı inşa ettiren Ferrahşat Bey'in bu yapı topluluğu içerisinde yer alan cami kitabesinden hareketle XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Eserin bir onarım geçirip geçirmediği ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Yapıyla ilgili incelemelerde bulunan Uslu, eserin 1969-1970 yıllarında ahır olarak kullanıldığını belirtmektedir.²¹ Bu tarihten sonra eser üzerinde incelemelerde bulunan diğer araştırmacılar da benzer şeyleri ifade etmektedir.²² Tüm bu çalışmalardan sonra kendi kaderine terk edilen eser günümüzde tamamen ortadan kalkmıştır.

Hamam, kuzey-güney yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Tek hamam şeklinde inşa edilmiştir(Çizim 4). Plan üzerinde yaptığımız değerlendirme neticesinde eserin Bayburt'ta bulunan Bent Hamamı, Paşa Hamamı, Ali Şengül Hamamı gibi haçvari dört eyvanlı köşe halvetli tipte inşa edildiğini ve bundan dolayı bu tipte değerlendirmenin daha mantıklı olduğunu düşünerek bu tip altında inceledik. 1970 yılına kadar ayakta kalan bazı bölümleri ahır olarak kullanılan eser XX. yüzyılın sonlarında tamamen yıkılmıştır.

Ferrahşat Bey tarafından cami, medrese, imaret olması muhtemel bir yapı, çeşme ve hamam yapısından oluşan külliye yapısının güneybatı köşesinde, cami avlu duvarının dışında inşa edildiği bilinmektedir. Son dönemlere kadar ahır olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.

Yapıya giriş güneybatı cephede bulunan açıklıktan sağlanmaktadır. Bu cephede bir açıklık planda görülmektedir. Güneybatı cepheden giriş sağlandıktan sonra karşımıza üzeri kubbe örtülü kare bir birim çıkmaktadır. Kubbeye geçişlerin tromplarla sağlandığı alan soğukluk mekânı olarak değerlendirilmiştir. Kare

²¹ Akagün(Uslu), a.g.e. 1980, 67.

²² Sözen, a.g.e. 1981, 169.

mekânın güneyinde bir açıklıktan ılıkılık olduğunu düşündüğümüz iki bölüme ayrılmış üzeri kubbe örtülü ve doğu-batı yönde dikdörtgen planlı ılıkılık mekânına geçilir. Ilıklık mekânı da iki bölüme ayrılmış olup doğuda kalan kısım kubbe batı da kalan kısım tonoz ile örtülmüştür.

Doğu-batı yönde dikdörtgen plana sahip bu alan, hela ve usturalık ünitelerinin konumlandırıldığı bölüm olması muhtemeldir. Bu dar koridor sivri beşik tonoz örtülü olup, devamında bir kubbeli bölüm ile sonlanmaktadır. Bu bölümde kubbeye geçişte pandantif kullanılmıştır. Bu bölümün kuzeyinde, kuzeydoğu duvarda yine pandantif izlerine rastlanıldığı belirtilmektedir. Kubbeye geçişte pandantiflerin kullanıldığı bu iki bölümün sıcaklık mekânında olması muhtemel olan köşe halvetlerinin varlığını akla getirmektedir.

Ilıklık mekânının kuzeyinde kubbe örtülü birimlerin varlığı plan üzerinde görülmektedir. Bayburt hamam yapılarının üçünde karşımıza çıkan haçvari dört eyvanlı köşe halvetli tipler benzer özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bölgede oldukça fazla kullanılan bu plan tipi burada daha mütavazı ölçülerde kullanılmış olması mümkündür.

Akkoyunlu Ferrahşat Bey'e atfedilen hamam yapısının Akkoyunlu hamam yapılarında uygulandığı örnekler görülür. Tunceli Çemişgezek Hamamı(XV. yy sonu) bu tipe hem tarihsel olarak yakın hem de benzer plan şemasının defalarca kez uygulanabilirliğinin bir kanıtı niteliğindedir.

2.Ali Şengül Hamamı

Bayburt kent merkezinde, Şingah Mahallesinde, Şingah Camisi yakınlarında yer aldığı bilinmektedir.

Yapıya ait inşa veya onarım kitabesi mevcut değildir. Eserin, XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde adı geçmektedir.²³ Yapının XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde adının geçmesi eserin bu tarihten öne yapıldığını göstermektedir. Akkoyunlular döneminde yapılan eser, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Şehid Ali Şengül Hamamı adıyla anılır. 1969 yılında sıcaklık kısmında mukarnas dolgulu iki tromp ve bir köşe odası kalmış diğer bölümlerin yıkılmış olduğu belirtilmektedir.²⁴ Eser 1969 yılına kadar, sıcaklık kısmında mukarnas dolgulu iki tromp ve bir köşe odası ile ulaşırsa da 2004 yılında tamamen yok olmuştur.

Akkoyunlular dönemine ait olan hamam, kuzey-güney yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Sıcaklık birimi, haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipinin varyasyonu olan üç eyvanlı ve üç köşe halvetlidir. Tek hamam şeklinde inşa edilmiştir (Çizim 5).

²³ Arslan, Çötel, a.g.m. 2015, 210.

²⁴ Akagün(Uslu), a.g.e. 1980, 54.

Eser hakkında yazılı kaynak yok denilecek kadar azdır. Kuzey cephede bulunan soğukluk mekânından giriş sağlanması muhtemeldir. Soğukluk bölümü doğu batı yönde dikdörtgen planlıdır. Soğukluk biriminin üzeri düz dam şeklinde örtülüdür.

Soğukluk mekânının güneydoğusundan “L” planlı ılıklik mekânına geçilir. Burası bir köşe odası gibi düzenlenmiş gibi görünse de devamından beşik tonoz örtülü eyvan şeklini oluşturmayan bir birim olması ılıklik bölümü şeklinde değerlendirilme ihtimalini akla yatkın kılmaktadır. İlıklik mekânın güneybatısında bulunan kapıdan haçvari şeklinde düzenlenmiş sıcaklık mekânına geçilir. Sıcaklık mekânı üç eyvanlı ve üç köşe halvetinden meydana gelir. Ana akslarda olacak şekilde köşe halvetleri, eyvan birimlerinin yanına konumlandırılmıştır. Eyvan birimlerinin üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Köşe odaları ve eyvan birimlerinin açıldığı orta mekânının üzeri kubbe örtülü olup kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır.

Batıda bulunan eyvan biriminin içinden kare planlı usturalık mekânına geçilir. Bu usturalık mekânının doğusunda doğu-batı yönde dikdörtgen plana sahip su deposu konumlandırılmıştır. Kare planlı usturalık mekânının kuzeyinde ise hela üniteleri bulunmaktadır.

Değerlendirme

Bayburt Hamamlarının hiçbirinde inşa kitabesi mevcut değildir. Yapıların tarihlendirmesi yaklaşık bir tarih olarak yapılmıştır. Eserler XVI. yüzyıl öncesi ile en geç XIX. başlarında yaklaşık 300 yıllık bir dönemde inşa edilmiştir. Bent Hamamı XVI. yy ilk yarısı, Pulur Ferrahşat Bey Hamamı XVI. yy ilk çeyreği, Ali Şengül Hamamı XVI. yy öncesi, Çarşı Hamamı XVII. yy ilk yarısı ve Paşa Hamamı XVIII. yy başları veya XIX. yy başlarında inşa edilmiştir.

Hamam yapılarının hiçbirinde özgün kapı açıklığı günümüze ulaşmamış veya toprak altında kalmıştır. Yapılan onarımlarla açılan kapılar dikdörtgen bir söve ile vurgulanmıştır. Bayburt Hamam yapılarının tamamı tek hamam şeklinde inşa edilmiştir. Bölgede çifte hamam yapısının yapılmamasının nedeni nüfus yoğunluğunun az olması veya sınırlı bütçeden dolayı olabilir. Paşa Hamamı’na sonradan eklenen konut biriminin varlığı İstanbul’da XVIII. yüzyılın ortalarında hamam defterleri kayıtlarıyla ortaya çıkarılan tek ve çifte hamamlara ek olarak kuşluk hamamı gibi değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Hemen hemen 24 saat çalışan bu hamamlarda muhtemelen akşam namazı vaktinden sabah namazı vaktine kadar erkeklere, arada temizliği yapıp, kuşluk vaktinden akşam vaktine kadar kadınlara ayrılıyordu. Hamam işletmecisinin konaklama ihtiyacı bu mekândan sağlanmaktaydı.

Bayburt hamamlarının yerleştikleri alanlar 4 örnekte kuzey-güney yönde dikdörtgendir. Çarşı Hamamı'nda doğu-batı dikdörtgen bir yöneliş görülmektedir.

Hamam yapılarında soğukluk, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümü genelde aynı eksende ve ard arda sıralanmaktadır. Günümüze sadece sıcaklık kısmı gelebilmiş paşa hamamı hakkında bilgimiz sınırlıdır. Soğukluk birimleri Bent Hamamı'nda kare üzeri kubbe örtülü olup, kubbede aydınlık açıklığı bulunmaktadır. Paşa Hamamı'nda ise soğukluk mekânı dikdörtgen planlıdır. Çarşı Hamamı'nda soğukluk kısmı daha sonradan ilave edilmiş olup özgün değildir. Günümüze ulaşmamış olan Ali Şengül Hamamı'nda soğukluk kısmı kareye yakın dikdörtgen olup üzeri düz dam, Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nda soğukluk birimi kare olup kubbeyle örtülüdür.

Bayburt hamam yapılarında ılıkılık birimi Bent Hamamı'nda ve Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nda yatay dikdörtgendir. Paşa Hamamı'nda kare bir ılıkılık mekânı vardır. Ali Şengül Hamamı'nda ise ılıkılık mekânı "L" şeklinde, Çarşı Hamamı'nda ise ılıkılık mekânı varsa bile günümüze ulaşmamıştır. Bu birimlerin üzeri sadece Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nın belirli bir kısmında kubbe, diğerlerinde ise tonoz örtülüdür.

Sıcaklık birimleri ise hamam yapılarında plan tipinin belirlendiği mekânlar olmuştur. Soğukluk bölümleri çok fazla onarım geçirdiğinden, özgünlüğü çok fazla kaybolmamış olan yerler olan sıcaklık mekânları hamam tipolojisini şekillendirmektedir. Hamam yapıları ile ilgili kapsamlı bir tipoloji yapan Eyice'nin gruplandırmasına göre; Bayburt Hamamlarından 4 örnek haçvari dört eyvanlı köşe halvetli plan tipinde inşa edilmiştir.

Eyvan kullanımı Türklerde Karahanlılar döneminde namazgâh ve kervansaray gibi yapılarda karşımıza çıkmış, Gazneli'lere ait Leşkeri Bazar Sarayında devasa boyutlara ulaşmıştır. Yine Gazneli kervansaraylarında da eyvan kullanımını görmektedir. Büyük Selçuklu eserlerinden olan Zevvare ve Ardistan Mescid-i Cuma camilerinde de eyvan kendine yer bulmuştur. Camilerin yanı sıra medrese, hamam ve türbe gibi yapılarda da eyvan kullandıklarını biliyoruz. Kirman bölgesinin güneyinde Nigar Şehri'nde bulunan Selçuklu Hamamı'nın sıcaklık bölümünde dört eyvanlı bu plan şemasının kullanıldığı ilk hamam yapısı örneklerindedir. Anadolu'da Artuklu yapılarında medrese, cami, saray ve hamam yapılarında da eyvanlı plan tipi uygulanmıştır. Haçvari dört eyvanlı köşe halvetli sıcaklığa sahip olan hamamlar ve farklı çeşitlemelerle de uygulanan bu tip Türk Mimarisinde XII. yy' dan XX. yy' a kadar olan dönemde oldukça sık karşımıza çıkmaktadır.

Bayburt'ta inşa edilen 5 hamam yapısından 4 örnek bu plan tipinde inşa edilmiştir. Paşa Hamamı ve Bent Hamamı haçvari dört eyvanlı ve dört köşe halvetli şekilde inşa edilmiştir. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nın planı üzerinde

yapmış olduğumuz değerlendirme sonucunda kalıntılarda kubbeli köşe halvetlerinden yola çıkarak haçvari dört eyvanlı köşe halvetli tipte değerlendirdik. Günümüze ulaşmamış olan Ali Şengül Hamamı, bu tipin bir varyasyonu olan üç eyvanlı ve üç köşe halvetli tipte inşa edilmiştir. Haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli tipte inşa edilen Bent Hamamı'nda köşe halvetlerinde kubbeye geçişte Türk üçgeni, Paşa Hamamı ve Ali Şengül Hamam yapılarının köşe halvetlerinin üzeri kubbe ve kubbeye geçişlerde pendentif kullanılmıştır. Yine bu 3 eserin eyvan bölümlerinin üzeri beşik tonoz ile örtülmüştür. Adı geçen 3 örnekte de eyvan ve köşe halvetlerinin açıldığı sıcaklık biriminin kubbesi altında karşımıza çıkan göbek taşı özgün göbek taşları değildir. Paşa Hamamı ve Çarşı Hamamı göbek taşları son dönemde yapılmıştır. Bent Hamamına ait göbek taşında bozulmalar görülür.

Anadolu topraklarında bu şekilde inşa edilmiş olan hamamlara Malatya Arapgir Elmasık Hamamı (XIX. yy sonu),²⁵ Gümüşhane Kavaklık Hamamı (XVII. yy),²⁶ Zile Yeni Hamam (XV.-XVI. yy başları),²⁷ Sivas Kale Hamamı (1584),²⁸ Kilis Eski Hamam (1562),²⁹ Erzurum Kırk Çeşme Hamamı (XVI. yy)³⁰ örnek olarak verilebilir.

Tek hamam yapılarında haçvari dört eyvanlı köşe halvetli plan tipi yaygın olarak karşımıza çıkan bir uygulamadır. Çifte hamam yapılarında da bu plan tipinin uygulandığı eserler görülür. Anadolu'da çifte hamamlar arasında hem kadınlar hem erkekler kısmında bu plan tipinin uygulandığı eserler arasında Tokat Zile Tekke Hamamı (XVII. yy),³¹ Tunceli Çemizgezek Hamamı (XV. yy sonu),³² Sivas Kurşunlu Hamamı (1576),³³ Erzurum Boyahane Hamamı (1566)³⁴ örnek olarak verilebilir.

Haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipinde genellikle halvetler kubbe ile örtülmüştür. Eyvan bölümleri tonoz örtülü olup tonozlar sivri, beşik, aynalı ve basık şekilde çeşitlilik göstererek karşımıza çıkar. Erken tarihli hamam yapılarının eyvan bölümleri sivri ve beşik tonoz örtülü iken ilerleyen süreçte tonoz örtü birimleri değişkenlik göstermeye başlamıştır.

²⁵ Aytaç, İ.(1998). Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

²⁶ Hacıahmetoğlu, İ.(2007). Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslam Devri Mimari Eserleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

²⁷ Çal, H.(1988). Zile Hamamları, *Türk Etnografya Dergisi*, S.18, Ankara, 103-123.

²⁸ Önder, O.(2007). Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

²⁹ Dündar, A.(1999). Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Ankara.

³⁰ Köşklü, Z., Çınar, S.(2010). Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları, *Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum 2010, 117-137.

³¹ Çal, a.g.m., 1988, 104-105.

³² Sözen, a.g.e., 1981, 163.

³³ Önder, a.g.e., 2007.

³⁴ Köşklü, Çınar, a.g.m., 2010, 120.

Dört eyvanlı köşe halvetli tipin bir varyantı olarak karşımıza çıkan Ali Şengül Hamamı'nda görülen üç eyvan ve köşe halvetli tipin örnekleri arasında Gümüşhane Saray Hamamı (XVII. yy ikinci yarısı),³⁵ Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamı (XVI. yy),³⁶ Gümrük Hamamı (1717),³⁷ Eskişehir Yeni Alçık Hamamı (XVIII. yy)³⁸ örnek olarak verilebilir.

Sıcaklık mekânının yıldızvari şekilde uygulanması antik mimariden ilham alınan ve kaplıcalarda da sıklıkla kullanılan plan tipidir. Bayburt merkezde bulunan Çarşı Hamamı'nın sıcaklık kısmı yıldızvari şekilde inşa edilmiştir. Yıldızvari sıcaklığa sahip olan tipin çeşitli varyasyonları görülür. Altıgen, yedi-gen ve sekizgen örneklerde mevcuttur. Katalog kısmında olan eserlerden Çarşı Hamamı yıldızvari sıcaklıklı tipin altıgen şeklinde uygulandığı örnektir. Altıgen şema üzerinde ki eyvan birimlerinin üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Doğu ve batı cepheye yerleştirilmiş eyvan birimlerinin iki yanına simetrik yerleştirilmiş köşe halvetleri bulunur. Kuzey güney yerleştirilmiş bu köşe halvetlerinin üzeri yine sivri beşik tonoz örtülüdür.

Anadolu'da bu plan tipinde örnekler bulunmaktadır. Mardin Emir Hamamı (XIII-XIV. yy),³⁹ Konya Ereğli Eski Hamam (1500),⁴⁰ Kırklareli Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hamamı (1569/1570),⁴¹ Afyon Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı (XVI. yy ilk yarısı),⁴² Kastamonu Ferhad Paşa Hamamı (1743-1744)⁴³ ve Eskişehir Seyitgazi Selçuk Hamamı (1511)⁴⁴ örnek olarak verilebilir.

Su deposu ve külhan bölümleri günümüze ulaşmış veya plan üzerinde belli olan eserlerde bu bölümler sıcaklık birimi duvarı boyunca dikdörtgen şekilde uzanmakta olup üzeri tonoz ile örtülmüştür.

Bayburt hamam yapılarında cepheler genellikle bir apartman yapısı arasında veya yol kotunun altında kalmıştır. Bundan dolayı cepheler genellikle sağırdir. Bent Hamamı'nda kuzey ve güney duvarlarda herhangi bir açıklık görülmez. Doğu cephede dikdörtgen ve kare olmak üzere iki pencere açıklığı ile bir kapı açıklığı bulunurken, batı cephede ise iki pencere ve kapı açıklığı yer alır. Çarşı

³⁵ Hacıahmetoğlu, a.g.e., 2007, 77.

³⁶ Köşklü, Çınar, a.g.m., 2010, 118.

³⁷ Köşklü, Çınar, a.g.m., 2010, 123.

³⁸ Altınsapan, E.(2009). **Eskişehir Hamamları(Selçuklu ve Osmanlı Dönemi)**, Eskişehir Valiliği Yayınları, Eskişehir.

³⁹ Yıldız,İ.(2008). Mardin'deki Su Mimarisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

⁴⁰ Mutlu, M.(2014). Konya'da Su Mimarisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 251.

⁴¹ Bulut, Ö.(2019). Kırklareli ve İlçelerindeki Tarihi Su Yapıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 136.

⁴² Karaman, S.(2013). Afyonkarahisar Hamamları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 72.

⁴³ Eyüpçiller,K.K.(2009). Kastamonu Hamam Envanteri, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.7, 149-164.

⁴⁴ Altınsapan, a.g.e., 2009, 88.

Hamamı'nda özgün halinde cephelerde pencere açıklığı yoktur. İlave edilen kuzeydoğuda bulunan mekâna bir pencere açıklığı güneydoğuya ise bir kapı açıklığı eklenmiştir. Doğu ve batı cepheler ise apartmanlar arasında kalmıştır. Paşa Hamamı doğu ve batı cephesi apartmanlar arasında kalmıştır. Paşa Hamamı'nda ise yapının özgün halinden kalma sadece güney duvarda ılıklik mekânında bir pencere açıklığı bulunur.

Hamam yapılarında özgün soğukluk kısmının günümüze gelebilmiş örnekleri çok azdır. Bayburt'ta günümüze ulaşabilen 3 hamam yapısının sadece Bent Hamamı'nda soğukluk kısmı günümüze özgün olarak gelmiştir. Çarşı Hamamı ve Paşa Hamamı'nda mevcut soğukluk kısımları sonradan ilave edilmiştir. Bundan dolayı soğukluk kısmına girişi sağlayan kapılar hakkında bilgimiz sınırlıdır. Bent Hamamı'nda ve Paşa Hamamı'nda dikdörtgen kapı açıklığı mekânlar arasında geçiş için tercih edilmiştir. Paşa Hamamı'nda ılıklik mekânına giriş için basık yuvarlak kemerli kapı açıklığı tercih edilirken ılıklik birimi olmayan Çarşı Hamamı'nda kapı açıklığı yoktur. Sıcaklık mekânlarında halvet girişlerinde küçük ölçekli basık kemerli giriş açıklıkları bulunur.

Hamam yapılarında üst örtüde sıklıkla kubbe kullanımı karşımıza çıkar. Bent Hamamı soğukluk bölümü üzeri, sıcaklık birimi üzeri ve köşe halvetlerinin üzeri kubbe ile örtülmüştür. Soğukluk ve ılıklik mekânları olmayan Çarşı Hamamı'nda sadece yıldızvari sıcaklık mekânının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Paşa Hamamı'nda sıcaklık mekânının üzeri ve köşe halvetlerinin üzeri kubbe ile örtülmüştür. Günümüze ulaşmamış olan Ali Şengül Hamamı'nda sıcaklık mekânı üzeri ve köşe odalarının üzeri kubbe ile örtülüdür. Günümüze ulaşmamış Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nın soğukluk birimi kubbe ile örtülü olup ılıklik biriminin bir kısmı ve muhtemelen dört eyvanlı köşe halvetli tipin uygulanmış olduğu sıcaklık birimi üzeri ve köşe halvetlerinin üzeri kubbe ile örtülüdür.

Kubbeye geçişlerde genellikle pandantif tercih edilmiştir. Bent Hamamı soğukluk mekânında ve Paşa Hamamı'nın sıcaklık bölümünde kubbeye geçişlerde pandantif tercih edilmiştir. Bent Hamamı'nda sıcaklık mekânı kubbesinde ve köşe odalarında Türk üçgeni kullanılmıştır. Ali Şengül Hamamı'nda sıcaklık mekânında kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır.

Bayburt hamamlarında örtü düzeninde kubbe ile birlikte tonozda yaygın olarak tercih edilmiştir. Bent Hamamı'nda ılıklik mekânı ve buranın batısında bulunan usturalık biriminin üzerinde ve eyvan birimlerinin örtüsünde sivri beşik tonoz kullanılmıştır. Çarşı Hamamı'nda eyvanları üzeri ve köşe halvetleri ile külhan bölümünün üzerinde yine sivri beşik tonoz kullanılmıştır. Günümüze ulaşmamış Ali Şingah Hamamı'nda ılıklik bölümü diye adlandırdığımız alan ve eyvan bölümlerinin üzeri beşik tonoz örtülüdür. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nda plan üzerinde görülen ılıklik biriminin sadece bir bölümünde sivri beşik tonoz görülürken planda olmayan yıkılan sıcaklık kısmının eyvanlarının da yine sivri beşik tonoz ile örtülü olması muhtemeldir. Paşa Hamamı'nda ılıklik mekân-

nı ve eyvanların üzeri ile günümüzde var olmayan külhan bölümünün üzeri beşik tonoz örtülüdür.

Hamam yapıları sıcak havanın korunmasını sağlaması ve olası ısı kaybının en aza indirgenmesi için kalın beden duvarlar ve az sayıda pencere açıklıklarına sahip olarak inşa edilmiştir. Bu durum yapıların genellikle karanlık olmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı hamam yapılarında kubbe veya tonoz gibi üst örtü elamanlarına aydınlık açıklığı eklenerek sorun çözülmeye çalışılmıştır. Özellikle sıcaklık birimlerinde bulunan örtü birimlerinin üzerine ışık gözü (filgözü) eklenerek ferah bir iç mekân oluşturulmaya çalışılmıştır. Bayburt hamamlarında kasvetli iç mekânı ferahlatmak amacıyla çokgen veya yuvarlak gövdeli fil gözleri eyvan içlerinde, köşe halvetlerinin üst örtüsünde ve sıcaklık birimi kubbelerinde sıklıkla kullanılmıştır.

Hamamlarda inşa malzemesi olarak moloz taş, düzgün kesme taş, mermer, tuğla ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Bayburt hamamlarında genellikle sarı renkli taş tercih edilmiştir. Bölge taş yatağı açısından zengin olduğu için yöresel taş kullanımı yaygındır. Bayburt taşı sarı renkli olup eserlerin çoğunda tercih edilmiştir. Hamamların bütün duvarlarında, külhanlarda ve kubbelerde tamamen taş malzeme görülür.

Çarşı Hamamı tamamen düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Paşa Hamamı'nın özellikle kuzey cephesi ve güney cephesinde belirli bir seviyeden sonra düzgün kesme taş malzeme tercih edilmiştir. Paşa Hamamı iç mekân da moloz taş malzeme üzerinde kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Paşa Hamamı'na sonradan ilave edilen konut gibi tasarlanan alanda da yine düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Günümüze ulaşmayan Ali Şingah Hamamı'nda tamamen düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı bilinmektedir. Yine günümüze ulaşmamış olan Pulus Ferrahşat Bey Hamamı'nda beden duvarlarında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bent Hamamı beden duvarlarında tamamen moloz taş malzeme kullanılmıştır. Paşa Hamamı güney cephede alt seviyede moloz taş yığma tekniğinde kullanılmıştır. Paşa Hamamı'nda iç mekânda yine moloz taş malzeme kullanılmış fakat üzeri düzgün kesme taş malzeme ile kaplanmıştır.

Özellikle kitabelerde mermer malzeme kullanımının yaygın olduğunu biliyoruz. Fakat Bayburt yöresinde günümüze ulaşmış kitabelerin çok azında mermer malzeme kullanılmıştır. Hamam yapıları arasında sadece Paşa Hamamı'nda onarım kitabesi bulunmasına rağmen malzeme mermer değildir. Bölgede mermer malzemenin tercih edilmemesinin sebebi taş yataklarının zengin olması ve kolay ulaşılabilirliği ile açıklanabilir. Mermer malzeme Çarşı Hamamı kurna ve göbek taşında, Bent Hamamı ve Paşa Hamamı'nda kurnalarda kullanılmıştır.

Hamam yapılarında ahşap malzeme kullanımı kolay tutuşması ve olası yangını tetikleyebileceği düşüncesi ile çok tercih edilmemiştir. Yapılarda genellikle

soğukluk mekânında bulunan dolap kapaklarında, ahşap malzeme tercih edilmiştir.

Bayburt hamam yapılarında Bent Hamamı'nda ahşap malzeme ilave mekânın üst örtüsünde, soğukluk mekânında kubbeyi taşıyan sütun ve sütun başlıkları ile bunların arasına atılan ahşap hatıllarda, doğu cephede bulunan özgün kapı kanadında ve kuzey cephede beden duvarları arasında kullanılmıştır. Çarşı Hamamı'nda yine sonradan ilave edilen mekânda ve dolap nişlerinde ahşap malzeme görülür. Paşa Hamamı'nda ilave mekânın üst örtüsünde ahşap kirişlemede ve yapı içerisinde bulunan dolap kapaklarında ahşap malzeme tercih edilmiştir.

İncelenen hamam yapılarının hiçbirinde inşa kitabesi mevcut değildir. Sadece Paşa Hamamı'nda sonradan eklenen giriş kapısı üzerinde onarım kitabesi bulunmaktadır. Bölge olarak birçok defa Rus istilasına uğrayan Bayburt ve çevresinde yapıların genellikle tahrip edilmesinden dolayı kitabelerinde yok edilmiş olması muhtemeldir.

Hamam yapıları genellikle süsleme unsurları barındırmazlar. Bayburt hamamlarının hiçbirinde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Geçirmiş oldukları onarımlar göz önüne alındığında süsleme unsurları var ise bile yok olmuş olması muhtemeldir.

Sonuç

Bayburt hamamları Türk hamam yapılarının önemli örneklerindedir. Bîçimsel olarak hamamlarda mekânlar arası geçiş kolaydır. Yapıların planları dışarıdan kolaylıkla anlaşılabilir şekilde tasarlanmıştır. Bölgesel olarak özellikle haçvari 4 eyvanlı ve köşe halvetli plan şeması Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Trabzon ve Sivas gibi komşu illerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Bayburt hamamlarından 1 örnek ise kökeni Antik döneme kadar uzanan yıldızvari plan şeması özelliklerini göstermektedir. Bu plan şeması Klasik Dönem Osmanlı Mimari'sinde Mimar Sinan'ın inşa ettiği hamam yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu plan tipi de genellikle İstanbul'da, Mardin, Diyarbakır, Konya gibi çeşitli illerde görülmektedir.

Hamam yapılarından Bent Hamamı tamamen özgün diyebileceğimiz şekilde günümüze gelebilmişken, Paşa Hamamı'nda soğukluk kısmı bir onarımla değiştirilmiştir. Çarşı Hamamı'nın sadece sıcaklık kısmı özgündür.

Hamam yapılarının tamamı tek hamam şeklinde inşa edilmiştir. Bayburt bölgesinde çifte hamam yapısı tercih edilmemiştir. Akkoyunlular'ın Tunceli Çemişgezek'te ve Diyarbakır'da Suakar Hamamında çifte hamam şeklinde hamam inşa etmelerine karşılık Bayburt'ta yaptıkları hamam yapılarında çifte hamamı tercih etmemişlerdir. Bunun nedeni nüfus yoğunluğunun az olmasının-

dan, tek hamam yapılarının yeterli görüldüğünden dolayı çifte hamam yapısına gerek duyulmadığı düşüncesi olabilir.

Osmanlı döneminde inşa edilen hamamlarda yine tek hamam şeklinde inşa edilmiş fakat Paşa Hamamı'nda konut mekânının varlığı kuşluk hamamı şeklinde kullanıldığına işaret etmektedir. Hamam yapılarından hiçbirinde inşa kitabesi bulunmaz sadece Paşa Hamamı'nda bir onarım kitabesi bulunmaktadır. İklim koşullarının kitabeleri tahrip etmesinin yanı sıra eserlere yapılan bilinçsiz müdahaleler ve kitabelerin çalınması da günümüze kitabelerin erişmesini engellemiştir. Hamam yapıları oldukça sade inşa edilmiş herhangi bir süsleme unsuru bulunmayan eserler oldukları için işlevsellik ön planda tutulmuştur. Mesleği hamamcı ve natır olan üç ailenin varlığı tespit edilmiş ve 1881 ve 1893 tarihli Erzurum vilayet salnamelerinin bir kısmında hamam sayısı 3, bir kısmında 4 olarak verilmiştir. Hamamlar için çeşitli vakıflar kurulmuştur. Bent Hamamı için Ferrahşat Bey vakfı, Çarşı Hamamı için Kadı Mehmet Çelebi vakfı kurulmuş yapıların bakım ve tamirleri yapılmıştır.

XX. yüzyıldan sonra sıcak suyun temini kolaylaşmış ve hamam yapıları Anadolu'da önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra tarihi hamam yapıları turistik mekânlara dönüştürülmüş ve turizme kazandırılmaya çalışılmıştır. Fakat Bayburt şehrinde durum tam aksi yöndedir. Hamam kültürünün hala etkin şekilde devam ettiği görülmektedir. Yöre halkı Perşembe günlerinin akşamları, arife günlerinde hamam kültürünü modern hamamlarda sürdürmektedirler.

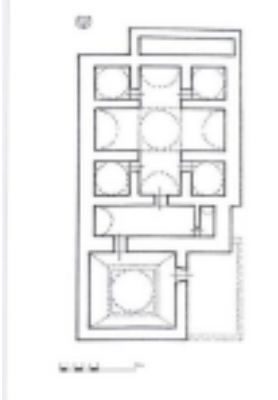
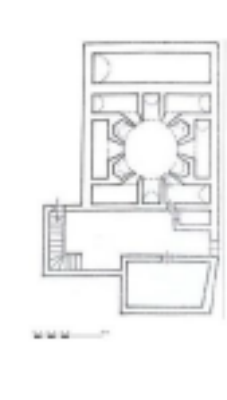
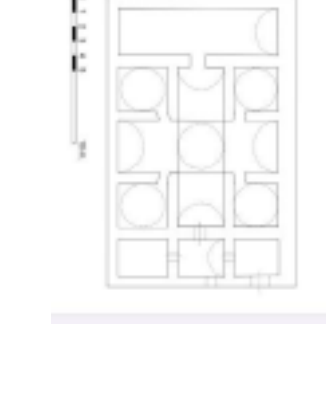
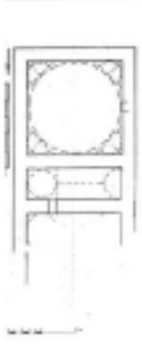
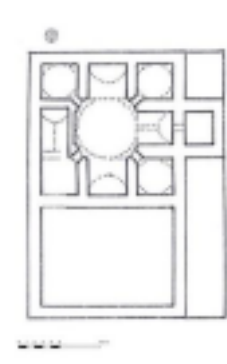
Bayburt şehrinde bulunan hamam yapılarından sadece Çarşı Hamamı bugün fonksiyonunu sürdürmektedir. Bent Hamamı ve Paşa Hamamı oldukça kötü durumda olup en azından yenileme çalışmasının yapılması ve turizme kazandırılması gerekmektedir. Restore edilmediği takdirde eserler bölgede bulunan Ali Şengül ve Pulur Ferrahşat Bey Hamamları gibi yok olup gidecek ve gelecek nesillere ulaşmayacaktır.

Kaynakça

- Altınşapan, Erol,(2009), **Eskişehir Hamamları(Selçuklu ve Osmanlı Dönemi)**, Eskişehir Valiliği Yayınları, Eskişehir.
- Arslan, Celil., & Çöteli, Methiye Gül, (2015), "Anadolu Türk Şehri Tarihinde Bayburt Kenti ve Anıtsal (Kamusal) Yapı Mimarisi", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*(6), 185-219.
- Aytaç, İsmail,(1998), **Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bey, Şeref,(2011), **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası 1913** (Haz: M. Küçükuğurlu), Trabzon.

- Bulut, Özlem,(2019), **Kırklareli ve İlçelerindeki Tarihi Su Yapıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çal, Halit, (1988), “Zile Hamamları”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.18, Ankara, 103-123.
- Çötel, Methiye Gül, (2005), **Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Dündar, Abdülkadir,(1999), **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Ankara.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II, (2001). *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*. Ankara.
- Evliya Çelebi, (2005), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi : Bursa-Bolu-Trabzon- Erzurum-Azerbeycan-Kafkasya-Kırım-Girit** (Haz:S.A. Kahraman-Y.Dağlı). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, Semavi,(1960), “İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, *Tarih Dergisi*, C.11, S. 15, İstanbul, 99-120.
- Eyüpgiller,Kemal Kutgün,(2009), “Kastamonu Hamam Envanteri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.7, 149-164.
- Güreşsever, Gönül, & Altun, Ara, (1970). “Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri” *Journal of Art History*(3), 33-45.
- Hacıahmetoğlu, İsmail, (2007), **Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslam Devri Mimari Eserleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karakoyunlu, Sadri,(1990), **Bayburt Tarihi**, Ankara.
- Karaman, Sami,(2013). **Afyonkarahisar Hamamları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Köşklü, Zerrin, & Çınar, Sahure,(2010),”Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları”, *Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum 2010, 117-137.
- Miroğlu, İsmet, (1975), **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**. İstanbul.
- Mutlu, Mehmet,(2014), **Konya'da Su Mimarisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Önder, Oğuz,(2007), **Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Özger, Yunus, (2008). **XIX. Yüzyılda Bayburt**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Uslu(Akagün), Gülyüz,(1980), **Gümüşhane, Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969/1971)** İstanbul.
- Sözen, Metin, (1981), **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi** İstanbul.

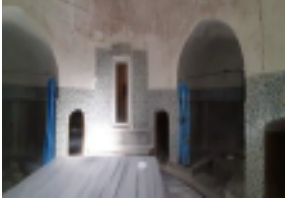

- Şimşir, Nahide(2015), “XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri”, *XVI. Türk Tarih Kongresi(20-24 Eylül 2010)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.6 Ankara, 87-118.
- Taşçı, Aydın,(1997), **Bayburt’ta Türk-İslam Devri Dini Mimari**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yıldız, İrfan,(2008), **Mardin’deki Su Mimarisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal, Ankara. Bilimler Enstitüsü, Van.
- Zeyrek, Yunus,(1999), **IV. Sultan Murad’ın Tebriz ve Revan Seferi Ruznamesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları.

		
<p>Çizim 1. Bent Hamamı (XVI.yy ilk yarısı, Uslu, 1980).</p>	<p>Çizim 2. Bayburt Çarşısı Hamamı (XVII. yy ilk yarısı, Uslu, 1980).</p>	<p>Çizim 3. Paşa Hamamı (XVIII.sonu veya XIX.yy başı, Uslu 1980, İşlenerek).</p>
		
<p>Çizim 4. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı (XVI.yy ilk çeyreği, Güreşsever ve Altun, 1970).</p>	<p>Çizim 5. Bayburt Ali Şengül Hamamı (XVI.yy öncesi, Uslu, 1980).</p>	

Bayburt Hamam Planları.

		
<p>Fotoğraf 1. Bent Hamamı genel görünüş (Çötelı, 2005).</p>	<p>Fotoğraf 2. Bent Hamamı doğu cephe, pencere ve asıl giriş kapısı.</p>	<p>Fotoğraf 3. Bent Hamamı soğukluk mekanı görünüş ve sütunlar (Çötelı, 2005).</p>
		
<p>Fotoğraf 4. Bent Hamamı soğukluk mekanı kubbeye geçiş pantantif (Çötelı, 2005).</p>	<p>Fotoğraf 5. Bent Hamamı ılıklik mekanı.</p>	<p>Fotoğraf 6. Bent Hamamı sıcaklık mekanı (Çötelı, 2005).</p>
		
<p>Fotoğraf 7. Bent Hamamı sıcaklık kubbeye geçiş Türk üçgen kuşağı (Çötelı, 2005).</p>	<p>Fotoğraf 8. Eskişehir Minyatürü (Mitrakçı Nasuh, Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Yay. Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976).</p>	<p>Fotoğraf 9. Çarşı Hamamı genel görünüş.</p>

Bayburt Hamam Fotoğrafları.

		
<p>Fotoğraf 10. Çarşı Hamamı giriş mekânı</p>	<p>Fotoğraf 11. Çarşı Hamamı mermer malzemeli kurna.</p>	<p>Fotoğraf 12. Çarşı Hamamı sıcaklık mekânı göbek taşı, eyvanlar ve halvet giriş açıklıkları.</p>
		
<p>Fotoğraf 13. Paşa Hamamı genel görünüş</p>	<p>Fotoğraf 14. Paşa Hamamı giriş kapısı.</p>	<p>Fotoğraf 15. Paşa Hamamı onarım kitabesi.</p>
		
<p>Fotoğraf 16. Paşa Hamamı ılıklik mekânı, tonoz örtü ve güney duvarda pencere açıklığı.</p>	<p>Fotoğraf 17. Paşa Hamamı sıcaklık mekânı batı eyvan ve köşe odaları kapı açıklıkları.</p>	<p>Fotoğraf 18. Paşa Hamamı batı cephede bulunan yıkık külhan bölümü.</p>

Bayburt Hamam Fotoğrafları.

GÜNÜMÜZ EBRU SANATI VE ENDEMİK BİTKİLERİN KULLANILMASI*

Art of Marbling and Use of Endemic Plants

Önder YAĞMUR**
Kadir TUZCI***

Makale Geliş Tarihi: 29.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Özet: Geleneksel Türk sanatlarından Ebru, geçmişİ Türk tarihi kadar eski olup başlangıcı bir damla sudan ibarettir. Hayatın ve kâinatın başlangıcına benzeyen Ebru sanatı, sudan müteşekkil yapılanın bir daha yapılmasının imkânsız olduğu bir uygulamaya sahiptir. Ebru sanatı, yoğunluğu artırılarak hazırlanan su üzerinde boyalar kullanarak kendi içerisinde anlam ve kuralları olan bir sanattır. Yoğunlaştırıcı birtakım maddeler ilave etme yolu ile elde edilen yoğun kıvamlı suyun üzerine suda kolayca erimeyecek olan boya, özel olarak hazırlanmış belirli ivmelere sahip hareketlerle boyayı sıkıca tutmayıp bırakabilen fırçalarla konsantr su yüzeyine serpilmesi ve bu su yüzeyinde belirli hareketleri boyaya kazandırabilecek yardımcı el aletleriyle boyalara kazandırılan şekillerin bir kağıda aktarılmasıyla yapılmaktadır. İsmiyle müsenna olan yapıyla ruh da inkişaf bulan başlangıcı söz gibi duygu gibi yapanın deryada kendini bir katre gördüğü Ebru sanatı bazen kitaba yan kâğıt bazen de bir kitaba cilt olarak vücut bulur. Başlangıcında hat ve cilt sanatlarına üslup farklılığı ve estetik beğeni katması için tercih edilen ebru sanatı, kendisine özgü estetik ve uygulama alanlarının keşfedilmesiyle hat ve cilt sanatlarının yan kağıdı olmaktan çıkmış temel uygulanma materyali olan kağıt malzemenin yanı sıra kumaş, deri, cam, keçe, çini-seramik, ahşap, metal ve teknolojinin gelişmesiyle beraber hazırlanan özel yüzeylere uygulanma alanları oluşmuştur. Sanatçısının adını taşıyan ve bu şekilde geliştirilen ebru desen çeşitlerinden bilinenlere Barut Ebrusu (Hikmet Barutçugil), Necmettin Ebrusu (Necmettin Okyay) örnek olarak gösterilebilir. Akkase, Somaki, Hatip, Şal, Kılçıklı, Serpe, Bülbül, Damla, Taraklı, Gelgit, Hatipler, Zemin, Hafif, Dalgalı, Kumlu, Çift Ebru, Battal Ebru, Yazılı Ebru olarak uygulamada daha çok soyut yaklaşımlar sunan ebru çeşitlerinin yanı sıra, bitkisel nesnelere konu nesnesi olarak kendisine seçen ebru çeşitleri de bulunmaktadır. Ebru sanatında lale, karanfil, sümbül ve de papatyanın uygulanması ve sonrasında uygulanan çiçeklerin gelişmesi ve çeşitlenmesiyle Ebru yan kâğıt olmaktan çıkıp münferit levhalar olmaya başlamıştır. Bu çalışmada ebru sanatına konu nesnesi olarak Erzurum ili ve çevresinde bulunan endemik bitki türlerinden “Astragalus Cadmicus” (Mor Geven), “Carduus Lanuginosus Willd” (Deve Dikeni veya Deve Kangalı) ve “Potentilla Anatolica Peşmen” (Alpin Beş Parmak Otu), Vicia Alpestris (Dağ Fiği) seçilmiş ve plastik sanatlar alanında ebru sanatına farklı bir form olarak sunulmuştur. Ebru sanatında herhangi bir çiçeğin birebir görüntüsüyle su yüzeyinde resmedilmesi kolay olmadığından, ebru sanatçısının bu çiçekleri stilize etmesi zorunlu olmuştur. Bu nedenle çiçeklerin belli özellikleri ön plana çıkarılıp, karakteristik özelliklerini vurgulayarak ebru çalışmalarında bu çiçekler stilize edilerek uygulamalar yapılmıştır. Yüzey; hem ait olduğu nesnenin öne çıkan özelliğini, hem de diğer nesnelere ayıran özelliğini ortaya koyması bakımından

* Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından SBA-2018-6632 nolu proje ile desteklenmiştir.

** Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, oyagmur@atauni.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1022-0931

*** Öğretim Görevlisi, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, kadir.tuzci@atauni.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6985-3779

ebru sanatının önemli bir alanıdır. Bu tanımlarla yüzey, kompozisyonun betimlendiği alan olarak önemli bir olgudur. İzleyici yüzey üzerinde görsel gezinmelerle, nokta, çizgi, renk, doku, biçim gibi plastik öğelerle çalışmanın bütününi kavrar. Birlik, çeşitlilik, zıtlık ve denge esası gibi kompozisyon elemanlarıyla sağlanan yüzey organizasyonu, eserin algılanmasında, çözümlenmesinde ve yorumlanmasında önemlidir. Ebru sanatının konu nesnesi olan endemik bitki formlarının açık ve pastel tonlarda formun ön plana çıkarılması için hafif ebru tekniğinde hazırlanan zemin üzerinde ritmik veya tek olarak yer alması bireysel iç düzen ve sükunetin temsili durumundadır. Zemin ve bitki formları birbirleriyle planlı olmayan, doğanın doğal serüveni içinde kurmuş oldukları dinamik bir ilişki içindedirler. Türk el sanatları arasında önemli yere sahip olan Ebru/Marbling sanatı 24-29 Kasım tarihleri arasında 190 ülkenin katılımıyla Paris'te gerçekleşen UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras Hükümetlerarası Komite toplantısında 2014 yılında, UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası olarak dünyanın ortak miras listesine kabul edilmiştir. Türk kültüründe zengin bir tarihe ve zengin kültürel değerlere sahip genelde geleneksel sanatlar, özelde Ebru sanatı ve bu çalışmada Ebru sanatına Erzurum çevresinde bulunan endemik bitki türlerinin konu edinmesiyle kültürel değeri koruyup sürdürülebilirliği amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Ebru Sanatı, Endemik Bitkiler

Art of Marbling and Use of Endemic Plants

Abstract: Ebru, one of the traditional Turkish arts, is as old as Turkish history and its beginning is a drop of water. Similar to the beginning of life and the universe, Ebru art has an application in which it is impossible to do what is made up of water again. Marbling art is an art that has its own meaning and rules by using paints on water prepared by increasing its density. The paints that will not easily dissolve in water with a thick consistency obtained by adding some condensing substances, are sprinkled on the concentrated water surface with brushes that can not hold the paint firmly with specially prepared movements, and the shapes brought to the paints by means of auxiliary hand tools that can bring certain movements to the paint on this water surface. It is done by transferring to paper. Ebru, 70% of which is very similar to human biology, is composed of water, and this art, which expands on the boat as much as the creeks and can go to endless shapes and designs, can be defined as the reflection of the soul in the water. The marbling art, which makes the soul start to feel like a word with its construction, which is named after its name, is sometimes a side paper and sometimes a book as a skin. The marbling art, which was preferred for adding style and aesthetic appreciation to calligraphy and skin arts at the beginning, has been the main application material that has ceased to be a side paper of calligraphy and skin arts with the discovery of its own aesthetic and application areas, as well as fabric, leather, glass, felt, tile- With the development of ceramic, wood, metal and technology, application areas have been created on special surfaces prepared. Among the marbling pattern varieties named after his artist and developed in this way, Barut Ebru (Hikmet Barutçugil), Necmettin Ebru (Necmettin Okyay) can be shown as examples. Akkase, Somaki, Orator, Shawl, Fishbone, Serpe, Nightingale, Drop, Scalloped, Tidal, Orator, Ground, Light, Wavy, Sandy, Double Marbling, Battal Marbling, Marbling which offers more abstract approaches in practice, There are also marbling varieties that select herbal objects as subject matter. With the application of tulips, carnations, hyacinths and daisies in the marbling art and the development and diversification of the flowers applied afterwards, Ebru has started to become individual plates instead of being a side paper. In this study, "Astragalus Cadmicus", "Carduus Lanuginosus Willd" and "Potentilla Anatolica Peşmen", Vicia, which are the subject of marbling art, are the endemic plant species in and around Erzurum. Alpestris (Mountain Vetch) was chosen and presented as a different form to marbling art in the field of plastic arts. Since it is not easy to paint on the water surface with an exact image of any flower in the marbling art, the marbling artist had to stylize these flowers. For this reason, certain features of the flowers are highlighted and emphasis on their characteristic features, and these flowers were stylized and applied in marbling studies. Surface; It is an important area of marbling art in terms of revealing both the prominent feature of the object it belongs to and the feature that distinguishes it from other objects. With these definitions, the surface is an important phenomenon as the area in which the composition is depicted. The viewer understands the whole work with visual navigations on the surface, plastic elements such as point, line, color, texture, shape. The surface organization provided with composition elements such as unity, diversity, contrast and balance is important in the perception, analysis and interpretation of the work. The fact that endemic plant forms, which are the subject object of the marbling art, are placed rhythmically or singly on the ground prepared in light marbling technique in order to highlight the form in light and pastel tones, is a representation of individual inner order and tranquility. Ground and plant forms are in a dynamic relationship that they have established in the natural adventure of nature, which are not planned with each other. Ebru / Marbling art, which has an important place among Turkish handicrafts, was accepted to UNESCO's Intangible Cultural Heritage list of the world in 2014 at UNESCO's Intangible Cultural Heritage Intergovernmental Committee meeting held in Paris with the participation of 190 countries between 24-29 November. It was. It is aimed to preserve the cultural value and maintain its sustainability with the subject of traditional arts, especially marbling art with a rich history and rich cultural values in Turkish culture, and the endemic plant species around Erzurum to Ebru art in this study.

Keywords: Cultural Heritage, Marbling Art, Endemic Plants

Ebru Sanatının Tarihçesi

Köklerinin Orta Asya'ya kadar uzandığı düşünülen Ebru sanatının, yapılan araştırmalarla ebru mantığında ilk desenlerin antik çağlara kadar uzandığı görülmektedir. Mısır'da arkeolojik kazılarda ele geçirilen M.Ö. 1365 tarihli bir takım cam şişeler üzerinde taraklı ve gelgit ebrularını anımsatan desenler görülmüştür. Çin'deki tarihi eserlerden Sung hanedanlığından kalma çanak ve çömleklerde de battal ebru tarzına benzeyen tasarımlar bulunmaktadır. Ancak, bu örneklerin geleneksel ebru gibi gelişmiş olmadığını ama benzerlik gösterdiğini vurgulamak gerekir (Kolçir, 2015:2). Türk sanat tarihi içinde köklü bir geçmişe sahip olan Ebru sanatının menşei tam olarak bilinmemektedir. Tarihi bilinen en eski ebru çalışması 1554 yılında Malik-i Deylemi'ye ait yazının (Görsel 1) zemininde bulunmaktadır.

Görsel 1: Malik-i Deylemi'ye ait 1554 tarihli yazının zemin ebrusu, Türk Geleneksel Ebru Sanatına Hoş Geldiniz, <http://www.atolyedem.com/ebru-sanatının-tarihçesi/>, adresinden alınmıştır

Hafif ebru olarak adlandırılan zemin ebrusunun bu sanatta kısa sürede ulaşılabilecek bir aşama olmadığı dolayısıyla, ebru sanatının bu kadar gelişebilmesi için başlangıç tarihinin çok daha eskilere uzandığı düşünülmektedir. Ebru sanatı tarihi sürecinde farklı kültürlerde farklı isimler almıştır. VIII. yüzyılda Çin'de "Liu sha shien", XI. yüzyılda Japonya'da "Suminagashi", XV. yüzyılda İran'da "Ebre", XVI. yüzyılda Hindistan'da "Abar" ismiyle uygulanmıştır (Aritan, 2002:329). XVI. yüzyıldan itibaren Hollanda ve İngiltere'de cilt uygulamalarında kullanılmıştır. XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Fransız ve Almanlar, XIX. yüzyıldan itibaren İngilizler tarafından yapılmaya başlanmıştır. Avrupa'da ciltçilik de kullanılan, hazır boya ile gerçekleştirilen Ebru sanatı, Türkler'de boyası sanatçısı tarafından doğal maddelerle yapılan, çiçek ve yazılı ebruları ile özgün niteliktedir (Elhan, 1998:14).

Ebru sanatı ile ilgili önemli çalışmalardan biri olarak düşünülen “Buntpapier” adlı eserde bu sanatın batı dünyası tarafından bilinmediği, Türklere ait bir sanat olduğu vurgulanmıştır. Bir takım ebru çalışmalarının kağıda mermer görünümü kazandırdığı için “Türk Mermer Kağıdı” adı verilmiştir. Ebru sanatının, çıkış yerinin Türkistan olduğu, İpek Yolu ile İran üzerinden Anadolu’ya ebrî ismi ile geldiği ve gelişimini Anadolu topraklarında gerçekleştiren Türklere ait sanat olduğu belirtilmiştir (Haemmerle ve Hirsch, 1961:37).

Türklerin yazıya özellikle Kur-an yazısına oldukça büyük önem verdiğini belirten Minorsky, Arap alfabesine dekoratif özellik kazandırarak değer katanların Türkler olduğunu ve Ebru sanatının Türkler tarafından icat edildiğini iddia etmiştir (Aritan, 2002:332).

İpek yoluyla Orta Asya’dan Anadolu’ya gelmiş olan Ebru sanatının, tarihsel seyrinde, XVI. yüzyıl sonlarında vefat eden Şebek Mehmed Efendi tespit edilen en eski Ebru ustası (Aritan, 1999:447) olarak literatüre dahil edilmiştir. Ebru sanatı ustalarından bazıları şunlardır; 1773 tarihinde vefat etmiş Ayasofya Camii Hatibi Mehmet Efendi, 1846 yılında vefat etmiş Özbekler Tekkesi Şeyhi Sadık Efendi ve kardeşi Salih Efendi, oğulları Nafiz Efendi ve Hezarfen İbrâhim Edhem Efendi (1829-1904), Hezarfen İbrâhim Edhem Efendi’nin öğrencilerinden Sami Efendi (1838-1912), Aziz Efendi (1871-1934) ve Necmeddin Okyay (1883-1976), Necmeddin Okyay’ın oğulları Sami Okyay (1910-1933) ve Sacid Okyay (1915-1999) (Begiç, 2015:590; Aritan, 1999: 447-449; Serin 2008:101-102). Ebru sanatının gelişiminde katkıları olmuş önemli ustalardır. Necmeddin Okyay’ın öğrencilerinden Mustafa Düzgünman (1920-1990), Ebru sanatını en iyi icra eden ve kendinden sonra devamını sağlayacak birçok öğrenci yetiştirmiş önemli Ebru sanatçısıdır. Onun klasik tarzından ayrılmayan öğrencileri M. Fuad Başar (1953-) ve T. Alpaslan Babaoğlu (1957-) ustalarından icazet alarak bu sanatı sürdürmektedirler. Son dönem Ebru sanatçıları içerisinde; “Timuçin Tanarlan (1943-), Niyazi Sayın (1927-), Hikmet Barutçugil (1952-), Yılmaz Eneş (1960-), Sadrettin Özçimi (1955-), Nusret Hepgül (1920-), Feridun Özgören (1942-), Ahmet Çoktan (1962-), Sabri Mandıracı (1963-) ve Peyami Gürel (1959-)” (Serin, 2008:102). Geleneksel çizgiden çıkmamakla beraber çağdaş anlamda ebru sanatını farklı alanlara taşımışlardır (Begiç, 2015:591).

Ebru Sanatı ve Yapımı Hakkında Genel Bilgiler

Türk el sanatları arasında önemli yere sahip olan Ebru/Marbling sanatı 24-29 Kasım tarihleri arasında 190 ülkenin katılımıyla Paris’te gerçekleşen UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Miras Hükümetlerarası Komite toplantısında 2014 yılında, UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası olarak dünyanın ortak miras listesine kabul edilmiştir (<https://hometurkey.com/en/attractions/unesco-intangible-cultural-heritage-in-turkey>). Türk Dil Kurumu, Ebru sanatını; “Kâğıt süslemeciliğinde kitre, kola gibi yapıştırıcılarla yoğunlaştırılmış su üzerine, neft yağı ile sulandırılmış boya damlatılarak yapılan ve kâğıda geçirilen süs” ve

“Kâğıt süslemeciliğinde kullanılan, motifli boyama yöntemi” olarak tanımlamıştır (<http://tdk.gov.tr/>). Ebru, normal suyun belli oranda öd suyu ile karıştırılarak hazırlanan yoğunlaştırılmış su üzerine doğal boyaların fırça ya da birtakım araçlar ile serpiştirilerek suyun yüzeyinde oluşan desenli katmanın kâğıda aktarılmasıyla (Görsel 2) gerçekleştirilen bir sanattır (Derman, 1977:11; Çoktan, 1992:15; Barutçugil, 2001:17, Özçimi, 2010:27).

Görsel 2. Ebru Yapım Aşaması, Ebru Teknesinde Hazırlanan Ebru Çalışmasının Kağıda Aktarılması, Bahtiyar Ebru Evi, <http://www.bahtiyarebruevi.com/index.php?p=29>

Ebru yapımı için temel olarak kağıt, boya ve kitreli suya ihtiyaç vardır. Kitre, geven (astrogalus) adı verilen bir bitkinin gövdesinden elde edilen, kağıda kolayca geçmesi için boyayı su yüzeyinde tutan bir malzemedir (Elhan, 1998:3). Ebru sanatında ya topraktan elde edilen ya da bitkilerden elde edilen ve suda erimeyen doğal boyalar kullanılmaktadır. Suyun üzerinde boyaların çökmeden kalabilmesi için terbiye edilmesi gerekmektedir. Koyun veya sığırların safra kesesinden elde edilen öd suyu ebru sanatı uygulamalarında önemli ara malzemelerdendir. Ebru sanatında su üzerine boyanın serpiştirilmesi işlemi, sapı gül ağacı dalından, ucu at kılından olan (Her Telden, 2010:60) ve sanatçının kendisi tarafından yapılmış fırçayla beraber uygulayıcının pratikliğini sağlayan birtakım malzemelerle gerçekleştirilir. Öncelikle, renkli boyalar suyun üzerine ebrunun türüne göre serpiştirilir ve ebru tarzının gerekliliğine göre birtakım araçlar kullanılarak şekillendirilir, su yüzeyi ve kağıt arasında hava boşluğu olmayacak şekilde dikkatlice yerleştirilen kağıt tekne-

den çekilir ve böylece ebru deseni suyun yüzeyinden kağıda aktarılmış olur (Görsel 3).

Görsel 3. Ebru Yapımı, Boyaların Kıvamlı Su Yüzeyinde Şekillendirilmesi, Suyüzü Ebru Atölyesi, <https://suyuzu.com/ebru-sanati-ile-tanisin>

Ebru sanatında kullanılan boyalarla beraber diğer yardımcı malzemeler, ebru uygulamasının yapılacağı üsluba göre farklılık göstermektedir. Başlangıçta kağıt üzerine yapılan Ebru sanatı, günümüzde kumaş, ahşap, deri, tuval, çini, seramik, duvar kâğıdı, strafor gibi çok çeşitli malzemeler kullanılarak yapılmaktadır. Boya, malzeme, zemin materyalindeki farklılıklar Ebru sanatının kaliteli gerçekleştirilmesi için çok daha fazla çalışma ve araştırma gerektirmektedir. Teknolojik gelişmeler ve tüketici beklentilerindeki değişmelerle birlikte kağıt ile başlayan Ebru sanatında günümüzde bilgisayar teknolojileri ve çeşitli baskı teknikleri kullanılmaktadır. (Özkul, 2016:28).

Ebru Sanatı Konu Nesnesi Olarak Endemik Bitkiler

Dünyada zengin bitki çeşitliliğiyle Türkiye coğrafyası (Çetinkaya ve Yıldız, 2018:483; Çakılcıoğlu ve Türkoğlu, 2010:172; Polat ve Satıl, 2012:626) sahip olduğu farklı iklim ve topoğrafik (Özer, 2016: 340) özellikleriyle çok sayıda bitki türünün yetişmesine olanak sağlamaktadır (Yılmaz ve Karahan, 1999:95)

Türkiye toprakları yaklaşık 12.000 bitki taksonu ve bunun içerisindeki 3/1'lik endemik oranı ile Dünya'da önemli ülkelerden biridir. Bu kadim coğrafyanın bitki çeşitliliğine yönelik araştırmalar birkaç yüzyıl öncesine uzanmakta bunların ilki ise Joseph Pitton de Tournefort tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Pierre Edmond Boissier ve Peter Hadland Davis (Şenkul ve Kaya, 2017:110) Türkiye coğrafyası florasına dair çalışmalar gerçekleştirmiş, günümüzde de hem lokal hem de Türkiye ölçeğinde flora çalışmaları sürdürülmektedir.

Türkiye coğrafyasının sahip olduğu flora çeşitliliği ile ilgili yapılan çalışmalar arasında endemik bitki türlerin önemi farklıdır. Bu bağlamda yapılan araştırmalar içerisinde endemik bitki türlerinin “varlığı”, “doğal ortam özelliklerinin değerlendirilmesi”, “korumada öncelikli türlerin ve alanların belirlenmesi”, “tanıtılması”,

“toplanması”, “kullanımları”, “tarihsel süreçteki yerleri”, “illere göre dağılışı” gibi çalışma başlıkları ön plana çıkmaktadır (Şenkul ve Kaya, 2017:110)

Türkiye'nin endemik bitki türlerinin 7 coğrafik bölgesine göre dağılımı incelendiğinde, Akdeniz Bölgesi sahip olduğu endemik bitki türleriyle ilk sırada yer alırken Güneydoğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu endemik bitki türüyle son sırada bulunmaktadır. Coğrafik bölgelerin sahip olduğu endemik bitki türleri sayısı Akdeniz Bölgesi 862, Doğu Anadolu Bölgesi 471, İç Anadolu Bölgesi 335, Karadeniz Bölgesi 277, Ege Bölgesi 171, Marmara Bölgesi 102, Güneydoğu Anadolu Bölgesi 64 ve toplamda 2282 şeklindedir (Akpinar Külekçi ve Bulut, 2016:96).

Erzurum ve çevresinin coğrafik durumu bitki taksonu ve bu takson içerisinde endemik bitki çeşitliliği yönünden zengin bir flora oluşturmuştur. Erzurum ve çevresinde nispeten farklı olan bu vejetasyon 2700-3000 metre yükseklerde alp çayırları ve alp çiçekleri olarak kendini göstermektedir (Karahan, Özgökçe, Ünal ve Karabacak, 2007:11).

Bu çalışma literatürde isimleri; Erzurum ili ve çevresinde bulunan endemik bitki türlerinden “*Astragalus Cadmicus*” (Mor Geven), “*Carduus Lanuginosus Willd*” (Deve Dikeni veya Deve Kangalı) ve “*Potentilla Anatolica Peşmen*” (Alpin Beş Parmak Otu) (Karahan ve diğerleri, 2007:35-47) seçilmiş ve plastik sanatlar alanında ebru sanatına farklı bir form olarak sunulmuştur.

Gülgiller (Rosaceae) familyasından Alpin Beş Parmak Otu (*Potentilla Anatolica Peşmen*) otsu hayat formuna sahip 1900-3000 metre yüksekliklerde görülen endemik (Türkoğlu, 2017:87) bitki sınıflandırmasında yer almaktadır. Yılın 6-7-8-9. aylarında çiçeklenme görülen bitkinin rengi limon sarısı ile hardal sarısı arasında bir sarı (Görsel 4) renktedir. Ebru sanatında herhangi bir çiçeğin birebir görüntüsüyle su yüzeyinde resmedilmesi kolay olmadığından, ebru sanatçısının bu çiçekleri stilize etmesi zorunlu olmuştur. Bu nedenle çiçeklerin belli özellikleri ön plana çıkarılıp, karakteristik özelliklerini vurgulayarak ebru çalışmalarında bu çiçekler stilize edilerek uygulamalar yapılmıştır (Görsel 5).

Görsel 4. Potentilla Anatólica Peşmen

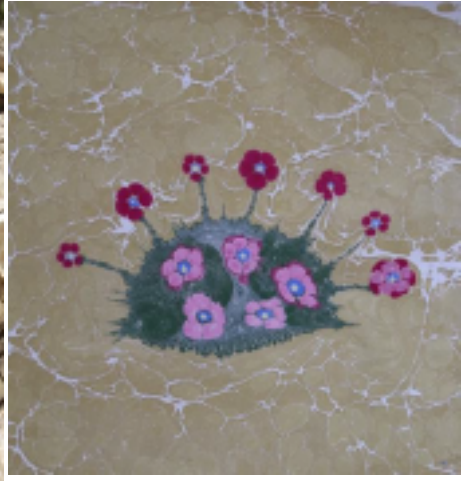

Görsel 5. Potentilla Anatólica Peşmen bitkisinden esinle oluşturulmuş ebru çalışması, Kadir TUZCI, 202

Yüzey, nesnenin iki boyutlu uzantısı (Erzen, 1997:1958), iki boyutlu olgu ya da iki boyutlu bir biçim olarak tanımlanmaktadır. Üzerinde iki boyutlu çalışmaya imkan veren yüzey düzlemsel olabileceği gibi, eğrisel de olabilmektedir (Sözen ve Tanyeli, 2003:258). Yüzey; hem ait olduğu nesnenin öne çıkan özelliğini, hem de diğer nesnelere ayıran özelliğini ortaya koymasından bakımından (Kısaoğulları Cançat, 2016:22) ebru sanatının önemli bir alanıdır. Bu tanımlarla yüzey, kompozisyonun betimlendiği alan olarak önemli bir olgudur. İzleyici yüzey üzerinde görsel gezinmelerle, nokta, çizgi, renk, doku, biçim gibi plastik öğelerle çalışmanın bütününe kavrar (Bigalı, 1999:322-363). Birlik, çeşitlilik, zıtlık ve denge esası gibi kompozisyon elemanlarıyla sağlanan yüzey organizasyonu, eserin algılanmasında, çözümlenmesinde ve yorumlanmasında önemlidir (Atalay, 2002:94-97). Kıvamlı su yüzeyinde çiçeklerin orantısal kompozisyonları (Çalkanoğlu, 2017:273) zor olsa da sanatçı plastik bir değer olarak oran ve orantıya dikkat ederek, Erzurum Kargapazarı Dağı zirvesi ve çevresinde 2881 metre yükseklikte Geven familyasından olan “Astragalus Cadmicus” (Karahana ve diğerleri, 2007:35-47) (Mor Geven) (Görsel 6) bitkisinden esinlendiği ebru çalışmasını oluşturmuştur (Görsel 7).

Görsel 6. Astragalus Cadmicus

Görsel 7. Astragalus Cadmicus bitkisi-nden esinle oluşturulmuş ebru çalışması, Kadir TUZCİ, 2020

Ebru sanatının bir diğer önemli plastiği renk uyumu da ebru çalışmalarında sanatçının dikkatle üzerinde durduğu bir durumdur. Renk kombinasyonları, zemin ile ilişkisi, kullanılan renk veya renklerin çalışılan çiçeğe uygunluğu, genel olarak renk espası ebru sanatçısı için önem teşkil etmektedir. Ebru sanatında çiçeklerin kullanımı çok önemlidir. Çiçeğin görünüşü bütün olarak mı yoksa kesit olarak mı resmedilecek, çalışılan çiçek yapraklarından ayrı düşünülmeceğinden dolayı, nasıl bir desenin hazırlanacağı gibi sorular uygulama öncesi tasarım aşamasında ebru ustası tarafından çözüme kavuşturulmaktadır. Ebru sanatının konu nesnesi olan Papatyagiller (Asteraceae) familyasından, Erzurum Palandöken Dağı zirve lokasyonunda 2781 metre yükseklikte bulunan “Carduus Lanuginosus Willd” (Deve Dikeni veya Deve Kangalı) (Görsel 8) endemik bitki formlarının açık ve pastel tonlarda (Derman, 1977:25) formun ön plana çıkarılması (Begiç, 2015:595) için hafif ebru tekniğinde hazırlanan zemin üzerinde ritmik veya tek olarak yer alması bireysel iç düzen ve sükunetin temsili durumundadır. Zemin ve bitki formları birbirleriyle planlı olmayan, doğanın doğal serüveni içinde kurmuş oldukları dinamik bir ilişki içindedirler (Görsel 9).

Görsel 8. “Carduus Lanuginosus Willd”

Görsel 9. “Carduus Lanuginosus Willd” bitkisinden esinle oluşturulmuş ebru çalışması, Kadir TUZCI, 2020

Temelinde doğa ile birlikteliğin söz konusu olduğu, farkındalığı pek az olan Baklagiller (Fabaceae) familyasından Erzurum Palandöken Dağı ve çevre lokasyonlarında 2351 metre yükseklikte bulunan Vicia Alpestris (Dağ Fıği) (Görsel 10) (Gürsoy ve Macit, 2017:407) endemik bitkilerin konu nesnesi olarak ebru çalışmalarında estetik objeye dönüşebileceği düşünülmektedir. Zeminde kullanılan renk semboliktir. Dolayısıyla, ebru uygulamasında zemin rengi toprağa gönderme yapar şekilde daha hafif renk ve daha rastlantısal harekettedir. Kompozisyonlar temel olarak hafif renklendirilmiş zemin dokuları üzerine doğada bilinen formlardan kısmen soyutlanarak genellikle tek form halinde endemik bitkinin var oluşunu ve insanla ilişkisini sorgulatar durumdadır (Görsel 11). Sanatçı ebru çalışmalarında zeminde renk olarak tercihinin yanında kullanmış olduğu üslup ile tarihsel veya kültürel geçmişe sahip olduğunun ifadesi içindedir. Böylece çalışma sanatla gerçek arasında (Germaner, 1977:14) yerini alır (Görsel 7).

Görsel 10. *Vicia Alpestris*Görsel 11. *Vicia Alpestris* bitkisinden esinle oluşturulmuş ebru çalışması, Kadir TUZCİ, 2020

Sonuç

Erzurum ili ve çevresinde bulunan endemik bitki türlerinden olan “*Astragalus Cadmicus*” (Mor Geven), “*Carduus Lanuginosus Willd*” (Deve Dikeni veya Deve Kangalı) ve “*Potentilla Anatolica Peşmen*” (Alpin Beş Parmak Otu), *Vicia Alpestris* (Dağ Fiği) bu çalışmada geleneksel Türk sanatlarından ebru sanatının konu nesnesi olarak yorumlanmış ve plastik sanatlar alanına farklı bir form olarak Ebru sanatının çıktıkları olarak sunulmuştur. Kadim bir Türk sanatı olan ebru sanatı bu tarz ve konu malzemeleriyle Türk kültürüne doğrudan katkıda bulunurken, turizm sektörü gibi alanlara da dolaylı olarak katkıda bulunmaktadır.

Bu bağlamda, Türk kültüründe zengin bir tarihe ve zengin kültürel değerlere sahip genelde geleneksel sanatlar, özeld Ebru sanatı ve bu çalışmada Ebru sanatına Erzurum ve çevresinde bulunan endemik bitki türlerinin konu edinmesiyle kültürel değeri koruyup sürdürülebilirliği ve ebru sanatına farklı konu malzemeleri sunmakla zenginlik katacaktır.

KATKI BELİRTME: Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından SBA-2018-6632 nolu proje ile desteklenmiştir.

Kaynakça

- Akpınar Külekçi, E., Bulut, Y. (2016). Oltu ve Olur İlçelerinde Peyzaj Değeri Taşıyan Bazı Yerörtücü Bitkilerin Flora Turizmi Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 6(1), 95-105.
- Arıtan, A. S. (1999). Türk Ebru Sanatı ve Bugünkü Durumu, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 441-469.
- Arıtan, A. S. (2002). Türk Ebru Sanatı, (Editör: Hasan Celal GÜZEL), *Türkler Ansiklopedisi*, XII, 328:340, Ankara, Nadir Kitap.
- Atalay, C. (2002). Resim Sanatında Yüzey Organizasyonu ve Plan Araştırmaları, *Anadolu Sanat Dergisi*, 13, 93-104
- Barutçu, H. (2001). *Suyun Rüyası Ebru*, İstanbul, Ebristan Yayınları
- Beğiç, H. N. (2015). Unesco Dünya Kültürel Miras Listesinde Yer Alan Geleneksel Türk Ebru Sanatı'nda Yeni Yorumlar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, 587-605.
- Bigalı, Ş. (1999). *Resim Sanatı*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları
- Bilgili, B. (2018). *Geleneksel Çini Sanatı ve Ebru: Türk Kağıt Süsleme Sanatı, Türkiye'nin Unesco Değerleri ve Turizm Potansiyeli*, Eğitim Yayınevi Yayını, Konya
- Çakılcıoğlu, U., Türkoğlu, I. (2010). An ethnobotanical survey of medicinal plants in Sivrice (Elazığ-Turkey). *Journal of Ethnopharmacology*, 132 (1), 165-175.
- Çalkanoğlu F. (2017). Ebru Sanatında Natüralist Çiçek Ressamlığı, *Z Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi*, Sayı 1, s.273
- Çetinkaya, N., Yıldız, S. (2018). Erzurum'un Yenilebilir Otları ve Yemeklerde Kullanım Şekillerine Yönelik Bir Araştırma, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi* Cilt: 2, Sayı: Ek.1, 482-503, E-ISSN: 2602-3008
- Çoktan, A. (1992). *Türk Ebru Sanatı*, İstanbul, Emekçi Matbaası
- Derman, M. U. (1977). *Türk Sanatında Ebru*, İstanbul: Ak Yayınları
- Ebru, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5d8629a0d82410.13-003086, Erişim Tarihi: 21.09.2019

- Ebru Yapım Aşaması, Bahtiyar Ebru Evi, <http://www.bahtiyarebruevi.com/index.php?p=29>, adresinden alınmıştır.
- Ebru Yapımı, Boyaların Kıvamlı Su Yüzeyinde Şekillendirilmesi, Suyüzü Ebru Atölyesi, <https://suyuzu.com/ebru-sanati-ile-tanisin>, adresinden alınmıştır.
- Elhan, S. (1998). Türk Ebru Sanatı: Tarihçesi, Yapım Teknikleri, Ebrucular, Ankara: Murat Kitap ve Basım Yayın
- Erzen, J. N. (1997). Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul, Yem Yayınları
- Germaner, S. (1977). 1960 Sonrası Sanat, İstanbul, Kabalcı Yayınevi
- Gürsoy, E., Macit, M. (2017). Erzurum İli Meralarında Doğal Olarak Yetişen Farklı Baklagil Yem Bitkilerinin Nişpi Yem Değerlerinin Belirlenmesi, Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi (32), 407-412. ISSN: 1308-8750 (Print) 1308-8769 (Online)
- Haemmerle, V. A., Hirsch, O. (1961). Buntpapier, München: Verlag Georg D.W.Callwey
- Her Telden, (2010). Suyun Üzerine Yazma Sanatı Ebru. Gün Işığı Dergisi, Mayıs, 59-62.
- <https://hometurkey.com/en/attractions/unesco-intangible-cultural-heritage-in-turkey>
- Karahan, F., Özgökçe, F., Ünal, M., Karabacak, O. (2007). Gökyüzüne En Yakın Bitkiler Alpin Çiçekler, Mega Ofset Matbaacılık, Erzurum
- Kısaoğulları Cançat, A. (2016). Görsel Sanat Eğitiminde Yüzey Teknikleri Ve Anlam Problematigi, Sanat Eğitimi Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, 19-36.
- Kolçir, O. C. (2015). Ebru Sanatında Akkase Tekniği ve Farklı Uygulamaları, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı.
- Özçimi, M. S. (2010). Ebrû, İstanbul, Bilim Kültür ve Sanat Derneği Yayınları
- Özer, H. (2016). Erzurum Çevresinde Doğal Yayılış Gösteren Salvia Türleri ve Tıbbi Özellikleri, Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, 25 (özel sayı-2), 340-345.
- Özkul, K. (2016). Baskı Endüstrisinde Ebru Sanatı Uygulamaları, 5.Uluslararası Matbaa Teknolojileri Sempozyumu, 04-06 Kasım, 27-42, İstanbul
- Polat, R., Satıl, F. (2012). An Ethnobotanical Survey of Medicinal Plants in Edremit Gulf (Balıkesir – Turkey). Journal of Ethnopharmacology, 139 (2), 626-641.

- Serin, A. Y. (2008). Geleneksel Türk Ebru Sanatında Kronolojik Gelişim Süreci İle İlgili Bir Değerlendirme, Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı 26, 97-105.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2003). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi
- Şenkul, Ç., Kaya, S. (2017). Türkiye Endemik Bitkilerinin Coğrafi Dağılışı, Türk Coğrafya Dergisi (69), 109-120, Basılı ISSN 1302-5856 Elektronik ISSN 1308-9773
- Türk Geleneksel Ebru Sanatına Hoş Geldiniz, Malik-i Deylemi'ye ait 1554 tarihli yazının zemin ebrusu, <http://www.atolyedem.com/ebru-sanatinin-tarihcesi/>, adresinden Alınmıştır
- Türkoğlu, M. (2017). Iğdır'ın Biyoçeşitliliği ve Doğadaki Besin Zinciri, T.C. Orman Ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Ajans-Türk Gazetecilik Matbaacılık İnş. San. A.Ş., ISBN : 978-605-9550-09-3
- Yılmaz, H., Karahan, F. (1999). Alpin Bitkilerin Korunması ve Yararlanma Olanakları, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 30 (1), 95-103.

BAYBURT MANİ ATMA TÜRKÜLERİ ÜZERİNDEN BAYBURTLUYU TANIMAK*

Haci Salih ERASLAN**

Makale Geliş Tarihi: 06.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Giriş

Sürekli değişim içinde bulunan insanlığın eskiden beri mutad gelenekleri zamanla geri plana atması, o toplumun yozlaştığının temel göstergelerinden sayılabilir. Yeryüzünde ne zaman ki insanlığı görülmeye başlandı değişim ve gelişim sirkülasyonu bu andan itibaren başladı demektir. Tarihsel süreçle beraber toplumu oluşturan en değerli öğeler değişim içinde buldukça köyler, kentler, ülkeler kısacası tüm insanlık kendini istemese de bu değişime mahkûm etmiştir. İnsan, modern mantaliteyi kendine itiyat haline getirebilmek için geleneğine, adetlerine yabancılaşmıştır. Özellikle Doğu toplumları ağırlıklı olarak Batı'yı taklit etmiştir. Tanzimat'la beraber Türk halkının yaşadığı en belirgin değişimi bu dönemden sonra görmek daha mümkündür. Bakalım Bayburtlu bu değişimi nasıl hissetmiş ve nasıl yaşamış? Çalışmamızda tematik bir yol izleyerek verilen örnekleri daha iyi kavrayıp ve daha iyi hissedebiliriz. Bunun için temalar üzerinden gideceğiz.

* Bu çalışma, saha araştırması ile elde edilmiş derlemedir.

** Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı 4. Sınıf öğrencisi, slhersln@gmail.com.

1. Gurbet veHasret Teması

Günümüz yaşantısında eskiye nazaran pek olmasa da gurbete çıkma durumu hala yaşanmaktadır. Fikrimce bu bizim geri kalmışlığımızla ve yeterince gençlerimizi bulunduğu coğrafyada tutacak yeteri miktarda kaynak ve iş imkânı olmayışından dolayıdır. Bu nedenle bize ayrılığısıyla hasretini ve geride bırakılanların acısını tatmak kaçınılmaz olacaktır. Bayburt'un Çiğdemtepe Köyü'nde yaşanan bu içli hikaye de göreceğiz ki bir gelin eşinin gidip uzun yıllar dönmemesi üzerine kırman yani evin kat kat çıkan tavanını silerken dizdiği maniye duyan kayın validesi onu rahatsız etmemiştir ki yüreğindeki diline vursun da rahatlasın zira kayın valide ses verse acısı, özlemi yine yüreğine akacak. Çünkü gelinlik etme âdeti denen bir durum söz konusudur. Gelin kayın babası, kayın validesi ve diğer aile üyelerinin yanında kendini ifade etmek için söz istemesi gerekmektedir zira konuşması ayıp sayılır. Söylenen dizeler mani nazım şeklinde olsa da bir nevi ağıt biçimindedir. Şöyle bir bakalım.

1)

Eski tepir teperem
Yâre göynek tikerem
Eger yârim gelmezse
Hem ağlar hem sökerem

Eski tepir daldadur
Yârim uzah yoldadur
Ses verirem ses almaz
Zalım dağlar daldadur

Eski tepir yakaram
Çıkar yola baharam
Eger yârim gelmezse
Abu köyi yiharam

Analiz edecek olursak sevgili eşine karşı sevgisini yitirmemiştir. Ve ona karşı beslediği umudunu hep diri tutmuştur. Eşine gömlek dikmesinden onu söküp yeniden dikmesinden bunu anlayabiliriz. Yine uzaklara seslenmesinden sesinin dağların gölgesinde kaybolmasına rağmen bağırısından vazgeçmeyişiinden bunu anlayabiliriz. Âşık kadın son dörtlükte hasretinden ne denli muzdariptir ki tepir taşını bile yakacak güçtedir. Yine de yol gözlemektedir lakin eşinin gelmeyişiyle bulunduğu yeri tarumar edecek kadar serzeniştedir. Kişi içinde bulunduğu durumu saygı çerçevesinin içinde boğarak yutmaktadır. Bu durumda onu içten içe kemiren bir derttir. Onun bu içli isyanı aslında bulunduğu döneme karşı bir direniştir.

2)

Maviyem mene rmiyem?
Beline kemer miyem?
Yedi yıl gurbet gezsem
Sen benden döner misen?
Maviyem mestim oğlan
Küçükten dostum oğlan
Yedi yıl gurbet gezsen
Ben senden dönmem oğlan

Yine burada bir söyleşi havasında dizilen manide kız âşık sevgisine sadık oluşunu sevdiğinin 7 yıl boyunca gurbette kalmasını normal karşılayıp umut beslemektedir. Son dörtlükte sevgilerinin temelini küçüklüğe dayandıran kız âşık bağlılığını açıkça ve cesurca belli etmektedir. Erkek âşık ise sevgisine sadık olup olmadığını anlamakta şüphecidir lakin eski kültürde ne denli sadık olunma durumu aşikârdır.

3)

Ağlaram başım başım
Yastuğa ahar yaşım
Ne anam var atam
Ne de candan gardaşım

Zalim gurbet nitelendirmesinin en büyük tecellisini bu manide görmek mümkündür. Köylümüz Ahmet'te bu durumu bu şekilde dile getirmiştir. Geçen her gece ona gözyaşı ve zulüm olmuştur ve içinde bulunduğu yalnızlık ise onu perişan etmiştir.

4)

Ördek ne yatarsan ıssız ovada
Eşin gelür seni arar yuvada
Gırıldı ganadım galdım burada
Gadir mevlam götür beni murada

Bu dizelerden de anlaşılacağı üzere âşık kendi içine düştüğü durumun aynısını ördekte de görmüştür ve ona bu durumu görmesi için seslenmektedir. Ben yârimden ayrıyım sen ayrı kalma dön yuvana dermişçesine ördeğe seslenir. Ayrılığın çaresizlikle buluştuğu bu türküde âşık sevdasına kavuşmuş mudur bilinmemektedir.

6)

Trene bindim
Tren yürümez
Geri döndüm de
Kövüm görünmez

Derdim galıpdur
İçerim bilinmez
Sorma ki sende
Yara deşilmez

Gurbete çıkan Bayburtlu adamın ağzından dökülen dizelerde onun ne denli dertli ve hüznün içinde olduğunu görürüz. Gurbeti bir kalıp şeklinde gönlüne oturmuş ve oradan kalkmayan bir yara olarak görmektedir. Bu durumu ise dönemin şartlarına bakarak gurbetin istenmeyerek yapılan bir durum olduğunu görebiliriz.

2. Aşk,Sevgi ve Ayrılık Teması

Dünya var olduğundan bu yana tüm çağlarda, tüm toplumlarda doğanın bir kanunu niteliğinde olup en nitelikli bir ihtiyaç olarak görülmüştür aşkta sevgide. Nitekim insanoğlu hayat kurmak için cinsler arası birlikteliğe kendisini hep muhtaç olarak görmüştür. Yeryüzünde sayısızca aşka, sevgiye dair söylenmiş söz vardır. Bunları arayıp bulmak tamamına ulaşmak zordur. Genelden özele giderek bakalım Bayburt'un Arpalı Beldesinde yaşayan bir âşık sevgisi nasıl anlatmış?

1)

Portakal soyulur mi?
Tabağa goyulur mi?
Yar dedüğün şekerdür
Şekere doyulur mi?

Portakalın dilimi
Verin benim yârimi
Yârimi vermeyenler
Göze alsın ölümü

Portakal dilim dilim
Gel otur benim gülüm
Gel otur gucağıma
Ne diyim sana gülüm

İnceleyecek olursak âşık burada portakal imgesi ve onun tatlı oluşunu belirli bir sistematik şekilde rikkatli bir üslupla karşı tarafa olan ilgisini beyan etmektedir.

2)

Körpi salladı beni
Körpi salladı beni
Gören ağladı beni
Gören ağladı beni

Gâvur urumun oğlı
Gâvur urumun oğlı
Sevdi almadı beni
Sevdi almadı beni

Gidelim örenlere
Gidelim örenlere
Bu derdi verenlere
Bu derdi verenlere

Bu derdi verdi Allah
Bu derdi verdi Allah
Bana bir sabır Allah
Bana bir sabır Allah

Giderem gelür müsen?
Giderem gelür müsen?
Severem bilür müsen?
Severem bilür müsen?

Seve seve yar ettim
Seve seve yar ettim
Ayrıla bilür müsen?
Ayrıla bilür müsen?

Âşık burada terk edilişinin verdi hissi anlatmaktadır. Çiğdemtepe, Arpalı ve civar köylerde dillenen bu mani çokça zikredilir bunun sebebi fikrimce çapkın köy delikanlılarının masum köy kızlarını alıkoyup istifade etmesidir. Kızlar ise bunu açıkça değilde umumi yerlerdeki (düğün, kına vs.) medeni cesaretlerini göstererek oyunlar oynayıp melodik şekilde dile getirebilmişlerdir. En son 2 mısradaki ise delikanlıyı kendi vicdanına bırakarak onu çıkmaza sokmuştur kız âşık. Delikanlı ise bu vicdanı

durumu erkekliğine yediremeyip karşı tarafı yalnız bırakmamıştır. Bağlı oldukları örfi durumu vicdana bağlı tuttukları için ayrı olduğu kişiyi bile kendisinin namusu gibi saymaktadır yöre insanı. Bu tabu ise günümüzde artık oldukça aza indirgenmiştir.

3)

Bacaların başına
Bacaların başına
Serecehem pazıyı
Serecehem pazıyı

Yar benden esürgeci
Yar benden esürgeci
İki satır yazıyı
İki satır yazıyı
Bacaların başına
Bacaların başına
Serecehem kilimi
Serecehem kilimi

Yar benden ayrı yedi
Yar benden ayrı yedi
Karpuzun dilimini
Karpuzun dilimini

Sevgilinin seveni dikkate almaması ve ondan ayrı iş görmesini karpuz ve mektup sembolüyle anlatan genç bir Bayburt köylüsü bu tutumuyla sevdiğine olan sadakatini anlatmak istemiştir.

4)

Lazutluğa girmişem
Mendil ver allı yara
Ben çitim yitürmüşem
Mendil ver allı yara

Eski yardan ne olur
Mendil ver allı yara
Taze yar yitürmüşem
Mendil ver allı yara

Lazutların saçağı
Mendil ver allı yara
Sıyr kından bıçağı
Mendil ver allı yara

Bele mi gonuşmutuh?
Mendil ver allı yara
Yigitlerin alçağı
Mendil ver allı yara

Lazutlar tel tel oldi
Mendil ver allı yara
Açıldı den den oldi
Mendil ver allı yara

Ben ayrılık bilmezdim
Mendil ver allı yara
Ayrılık senden oldi
Mendil ver allı yara

Çiğdemtepe Köyüne münhasır bu manide köylü kızın, terk eden erkeğe serzenişi ve sitemkârlığını görmek mümkündür. Verilen sözü tutmayan erkeğe yigitlerin alçağı nitelemesini yapması âşık kızın ona ne kadar inandığını ve yüz üstü bırakıldığını anlatmaktadır. Mısır tarlasında sevda yenileyen âşıklar yine aynı tarlada aşk yitirirler. Gizli kapaklı buluşmak aşklarını heyecanlı yapmıştır. Günümüzde bu durum artık yok denecek kadar azdır. Buradan da anlaşılacağı üzere belirgin bir kültür özelliğimizi de yozlaştırmış durumdayız. Sevgiler büyük heyecanını âşıkârlığa kaptırmıştır çünkü.

5)

Limona sıktım duz
Limona limona
Sen beni yaktın gız
Limona limona

Abu köyün içinde
Limona limona
Ne cilveli çıhtın gız
Limona limona

Gemim geliyor gemim
 Limona limona
 Limana mı dalacah
 Limona limona

Acep benim sevdüğüm
 Limona limona
 Ellere mi varacah
 Limona limona

Arpalı beldesine münhasır olarak dillenen bu manide, limon sembolü üzerinden platonik bir sevgiliye duyulan sevgiyi ve onun başkasına gidebileceği ihtimalinin üzücü bir vaziyet olduğunu anlatmak mümkün olacaktır.

6)

Koçları vurduh deriye
 Öldük ariya ariya
 Terzi kolların kuriya
 İçlik yara dar geliyor

Bu dörtlükte ise Bayburtlu genç sevgilisinin içliğini bile dert ederek terziye karşı kendini taarruzda hissetmiştir. Toplum bu durumdan eleştirecek olursak şu an ki konumda aynı durumu yahut ona benzer durumu dert edinecek âşık bulmak çok zor olacaktır.

7)

Bayburt'un üstüne kandil olayım
 Ağliyan gözlere mendil olayım
 Sen bir sari çiçek bende bir ari
 Gide gele yar dalına konayım

Ara ver ara ver dağlar ara ver
 Götür selamımı yara ver
 Nazli yarda selamımı almazsa
 Yine getir selamımı behen ver

Kendisine, sevdasının her zerresini gerekli bilen âşık kendini arı olarak görerek en doğru sembolü kullanmış diyebiliriz. Çünkü arı çiçek ayırmaksızın gezer ve bal yapar. Arpalı beldesine münhasır olan 11'li hece ölçüsüyle söylenen atma türkü niteliğindeki maninin ilk iki mısrasında Bayburt ilini aydınlatıp tüm sevdalardaki ayrılığa, hasrete ve kötü olan tüm duyguları gözeterek mendil olmak isteyen âşık,

toplumu içinde bulunduğu zor şartlardan ötürü bozulan gönül işlerini toplumsal bir fotoğrafın içinden bakıp çözmek ve yok etmek istemektedir. Lakin son dörtlükte işler düşündüğümüz gibi olmamaktadır. Şartlara bağlı bozulan ilişkiler, belli bir vakitten sonra da düzelecek bir hal bulamaz ve sevgi gönlü terk eder. Zira aşığına selam gönderen aşığın selamı dahi niteliksiz kalmaktadır.

8)

Bayburdun sulari bükülür gider
Daramış zülfünü bükülür gider
Bir yigitde sevdüğünü almazsa
O yigitin beli bükülür gider

Ördegin sürüsi gazınan gelür
Baharın gohusu yazınan gelür
Bir yigitde sevdüğünü almazsa
O yigit odasına nazınan gelür

Âşık sevdiğini almaz ise yaptığı ve yağıcağı işlere karşı kendini ağırdan satarak kendini soyutlama çabası içindedir. Tek çare ise sevdiğine kavuşmasıdır. Nitekim birbirinin gelişini haber veren iki örneklendirme yaparak kendi gelişinin ardından sevdasının gelmesini istemektedir.

9)

Körpünün başlarında
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Otursam taşlarında
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Benim bi sevdüğüm var
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

On dokuz yaşlarında
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Körpünün altı tiken
Hanım eylen eylen
Canım eylen gelem

Yahti beni gül iken
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Allah'ta seni yahsın
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Üç günlük gelin iken
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Mest etdin canım Zöhrem
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

El oğluni gendine
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Dost etdin sen gendine
Hanım eylen eylen
Canım eylen bende gelem

Anlaşılaçağı üzere bu türküde âşık sevgilisine karşı bir serzeniş içindedir ve onu hicvetmektedir. Türkü tekrarlar içermektedir. Bunun sebebi olarak şöyle bir çıkarımda bulunmak doğru olacaktır. Âşık duyduğu acıyı, ızdırabı her defasında dillendirerek onu yaşamaktadır ve anlatmaya, göstermeye çalışmaktadır. Çünkü aşığın sevgisine olan ihanetini görmek mümkündür. Gül ve bülbül arasında anlatılan hikâyelere bir telmih ve atıf söz konusudur. Nitekim âşıklar, bülbülün güle feryat ederken gül, onun bu feryadını duymazdan gelerek vefasızlığın simgesi olmayı başarmıştır. Türküyle mukayese edecek olduğumuzda ise aşığın sevgisine ihanet eden sevgiliyi görürüz. Söz konusu sevgili başka birini dost edinerek gerçek sevgiyi, aşkı görmezden gelmiştir.

10)

Sallandım girdim bağa
Başım deydi yaprağa
Dedim bi murad alım
Tez godular toprağa

Bağa indim budanmış
Güle bülbül
Yara eller dadanmış dadanmış
Ben bülürdüm yar benim

Mani türünde söylenmiş olan bu derlemede yine gül ve bülbül telmihini görmek mümkündür. Âşık sevdasına ulaşmak için türlü meşakkatler içerisinde. Sevgilisine kavuşmak dileği yarım kalmıştır. Sonrasında oda bunu anlamıştır. Zira sevgilisini bir güle benzeten âşık ona başka bülbüllerin sahip olduğunu görmüştür. Bu durumda kendisi de sevdasından vazgeçmeyi seçmiştir.

11)

İlice düzünde bir siyah çalı
Çalının dibleri döşeli hali
Sallan gel sevdüğüm dünyanın mali
Seni behen beni de sehen etmeli

11’li heceyle söylenmiş olan bu türküde âşık sevgilisine giden yolu dayayıp döşemiştir. Ona giden yollarda dikenli çalıkların altına bile halılar sermiştir. Sonrasında elde etmiş midir sevgilisini derlemenin devamı olmadığı için orası meçhuldür.

12)

Elmaydım oydun beni
Hanım ninno ninno
Ne nazik soydun beni
Hanım ninno ninno
Soydun beceremedin
Hanım ninno ninno
Yarın godun beni
Hanım ninno ninno
Elmanın eyimisi
Hanım ninno ninno

Datlıdur değirmisi
 Hanım ninno ninno
 Mehmet'e gurban olsun
 Hanım ninno ninno
 Üç kızının eyisi
 Hanım ninno ninno

Bu atma türküde erkeğin kıza değil de tam aksine kızın erkeğe bir serzenişi duyulmaktadır. Kendini allanmış, yetişmiş bir elma ile niteleyip yetişkin bir genç kıvamına gelmiş olarak gören genç kızın sevgilisine kendisini sunmasına rağmen bu durumun başarısızlıkla sonuçlanmasından dolayı bir öfke duyduğunu görmekteyiz. Biz bu çalışmamızda ve de bu derlemede son mısralara doğru kızın kendini şehvani olarak teslim etmesinin başarısız olmasından ötürü yinede sevdiği kişiye başkalarını feda edebilecek düşünce içindedir. Türküde bahis olunan isim değişiklik gösterebilir.

3.Gelin-Kaynana İlişkisi ve Misafirler İçin Söylenen Atma Türkü ve Manilerden İlişkileri Anlamak

Yöre fark etmeksizin izlediğimiz televizyonda, duyduğumuz radyoda, okuduğumuz kitaplarda, dinlediğimiz şarkı ve türkülerde kısacası hayatımızı içine alan her mecrada gelin ve kaynana hep demeyelim de genellikle çekişmiştir. Zira eski gelenekte gelin ve damat çocuğunu aile yanında sevemez, kucağına alamaz ve onunla alakadar olamaz. Çünkü bu ahval büyük bir saygısızlık olarak görülür. Bu fikrimce cehaletin bir vergisidir. Yine civar köylerden gelen kızlara ve köyün gençlerinin kendileri arasında birbirlerine attıkları mani ve türkülerde şimdiki gibi karşı cinse ulaşmanın zorluğundan dolayı fırsattan istifade etmek vardır. Bunu da derlediğim atma türküde de görmek mümkün olacaktır. Bakalım Bayburt'un civar köylerde ki gelin-kaynana ilişkisi ve genç kızlara ilgi nasılmış?

1)

Yenge gızın bir dane
 Saçları dane dane
 Yenge gızın ikidir
 Biri benimkisidür
 Yenge gızın üç oldi
 Biri behen güç oldi
 Yenge gızın dör doldi
 Biri behen derd oldi
 Yenge gızın beş oldi
 Biri behen eş oldi
 Yenge gızın altıdur

Yanahlari datlidur
Yenge gızın yediye
Biri behen hediye
Yenge gızın sekizdür
En kuçugi ekizdür
Yenge gızın tohuzdur
En kuçugi domuzdur
Yenge gızın on tamam
Bayıldım eman eman

Yengeye seslenerek onun üzerinden kızlara karşı atılan bu atma türkü köy delikanlıların kızlara kendini gösterme ve beğendirme çabasıdır. Sürekli kızları kendilerine eş etmeye çalışma güdüsü köy delikanlılarının yalnızlığını ve bundan müteessir olduklarının göstergesidir. Bu atma türkü ise Çiğdemtepe köyüne münhasıran söylenmiştir. Fakat civar köylerde de söylenmektedir.

2)

Gaynanam gara gazuh
Yazuh geline yazuh
Gaynanamın kışına
İki çatal bir gazuh

Gaynananın eyisi
Derin olsun guyusi
Eşin eşin guylayın
Heç çıhmasın gohusi

3)

Gaynana gazan garasi
Gaynata Allah belasi
Oy oy gaynana

Görümceyi sorirсан
Yanmış baluhtavasi
Oy oy gaynana

Gayın beyi sorirсан
Dış gapinin mandali
Oy oy gaynana

Damat beyi sorirsan
Pahlavanin ortasi
Oy oy gaynana

Burada gelini ve kaynananın pozisyonunu toplumsal bir fotoğrafın içinden yorumlayarak şöyle anlayabiliriz. Gelin ezilen taraftır kaynana ise ezen önceki sayfalarda da belirttiğim üzere Türk kültürlerinde bu durum hep aynı olmuştur. Nitekim gelinin ağzından söylenmiş gibi yazılan dörtlüklerin 2.sinde kaynanayı ölmeden gömecek kadar nefret duyan bir gelin görmekteyiz. Köy halklarında da geleneğe bağ sıkı olduğu için ne kadar ezilse de ses çıkaramaz gelinlerimiz. Değişen ve gelişen toplumda bunu yıkmaktayız artık. Zira kişiler buldukları ailelerin ezilerek kullanılanı olamaz. 3. derleme, gelin ağzından söylenen bir atma türküdür fakat tekerrür eden "Oy oy gaynana" mısrası çıkarıldığında mani niteliği taşımaktadır. Derlemede gelin eşi haricinde ki aile içindeki kişileri göreceğ gözünü yoktur. Bu da onun ezilmişliğini ve sömürülüşünü anlatmaktadır. Baklavanın ortası olarak sembolleştirdiği eşini var olan bir şeyin en iyi parçası olarak görerek diğer parçalara sabır gösterdiğini anlatmaktadır. İçten içe bir isyan söz konusudur fakat geleneğe bağlılık kişiyi teskin etmeye yetmiştir.

4)

Gudugumi çaldılar
Laylaylom
Bu gece villasından
Laylaylom
Bir buduni buldılar
Laylaylom
Sülo'nun çorbasında
Laylaylom

Gudugumi çaldılar
Laylaylom
Bu gece şatosundan
Laylaylom
Potcuguni buldular
Laylaylom
Ayşe'nin pilavında
Laylaylom

Gudugumi çaldılar
Laylaylom
Bu gece anasından

Laylaylom
Guyruğuni buldular
Laylaylom
Memmet'in dolmasında
Laylaylom

Gudugumi çaldılar
Laylaylom
Bu gece yatağından
Laylaylom
Derisini buldular
Laylaylom
Fatma'nın datlısında
Laylaylom

İki cins arası atışma şeklinde oluşan yaptığım derlemede guduk, yani yavru köpek sembolü üzerinden köy gençleri birbirine latifeli söyleyişlerde bulunarak karşı cinsini etkilemek istemektedir. Çiğdemtepe köyüne has olup diğer köylerde de söylenen atma türküde değişiklikler olması muhakkak olacak ki diğer köylerde guduk üzerinden değil başka bir hayvanı sembol seçerek karşı cinse atıfta bulunmuşlardır köy gençleri. Örneğin ferik, yani tavuk, hindi vb. hayvanların yavrusu yahut kuruk yani at yavrusu ya da mozuk yani inek yavrusu vs. hayvan motiflerini çoğaltabiliriz. Türküdeki isimler değişiklik gösterebilir.

5)

Südi goydum gazana
Bah süzene süzene
Şu Nurcan'da benziyor
Mereklerde gezene

Südi goydum gazana
Bah süzene süzene
Şu Kadir'de benziyor
Tereklerde gezene

Südi goydum cıngıla
Bah süzene süzene
Şu Elif'te benziyor
Ahorlarda gezene

Südi goydum cıngıla
Bah süzene süzene
Şu Apoda benziyor
Camuş gibi gezene

Atma türkü niteliğindeki manide kişiler birbirini yererek ve yine hayvanlara has yaşama alanları kastederek karşı tarafa bir latifeli gönderme yaparak onu etkilemeye çalışmaktadır. Fikrimce süreklî iç içe oldukları yer ve işler üzerinden örnekler verilmesi buldukları coğrafya ve yaptıkları işin köylünün üzerindeki etkisini göstermektedir. Yergiler şu zamana göre hoş olmasa da köylü gençler nazarında munis bir fikriyatla karşılanır. Bu da adapte oldukları hayatın temel göstergesidir. İsimler değişiklik gösterebilir

4. Köyler Arası Atılan Türkü ve Manilerden İlişkileri Anlamak

Köyler arası birbirini çekememezlikler hala günümüzde Bayburt yöresinde meşhurdur. Gerek yakın köyler arası gerek uzak köyler arası bunu görmek çok kolay ve mümkündür. Tek manide olarak derlediğim bu manide iki yakın köyün arasında olan birbirini çekememezliğe değindim.

1)

Varzahan ağalari
Dere gurbağalari
Gelsinler tomliya
Görsünler ağalari

Varzahan(Uğrak köyü eski ismi) ve Tomla(Çiğdemtepe köyü eski ismi) köyleri arası bir Çiğdemtepe köylüsünün Uğrak köylüsünü nasıl ve ne derecede yediğini görmek kaçınılmazdır. Kendi köy ağasını yücelterek diğer köy ağasını dere kurbağası olarak nitelemiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Bayburtluyu ve Bayburt köylüsünü anlamaya, tanımaya çalışarak onların dilinden derlediğim mani ve atma türkülerle onları ne denli şeylerin meşgul ettiğini ve sorunlarını nasıl içselleştirerek şiirsellikle buluştuğunu görmeye çalıştım. Kültür, gelenek ve adetlerin toplumsal olarak korunduğu köylerde yaşananlar sözlü olarak varlığını korumaktadır. Derlemelerimde de bu yaşantıların izlerini mısralarda bulmak mümkündür. Bilhassa Çiğdemtepe ve Arpalı yerleşkelerinden yapılan derlemelerde durumlar şuan için derlediğimiz şiirlerin çokça dışındadır. Zira değişen ve gelişen Dünya'da köylerimizde buna ayak uydurmak zorundadır. Çünkü insanlık tarihsel süreç içinde kendini modernize etmek için uğraşmıştır ve değişmiştir. Bir bakıma bu değişim kötüdür fakat bir bakıma çok iyidir. Bunu açılacak olursak

kaybolan gelenek ve o geleneklere bağlılık eskisi gibi yoktur. Esas olan bu değişim, köklere sadık kalarak yapılan değişimdir. Bunun üzücü olduğu kadar sevindirici yanı da vardır nitekim kişiler artık kendilerini ifade edebiliyor, özgürlüklerinin bilincinde hareket edebiliyor ve çocuklar aile sevgisiyle yoğrulup kendinden sonra gelen jenerasyonu sevgiyle büyütebiliyor. Bayburt insanını ve Bayburt köylüsünü konu aldığım çalışmadan yola çıkarak değerlerimizi sizlere hatırlatmaya çalıştım. Onları ne kadar bilirsek o kadar milli mefkûremizi canlı tutmuş olacağız. Kaybolan biz ve değerlerimiz olmasın.

Kaynakça

Eraslan,Remiye,Bayburt,1964:İlkokul

Eraslan,Fatma,Bayburt,1942:Yok

Bozdağ,Nezahat,Bayburt,1954:İlkokul

Eraslan,Hicabi,Bayburt,1988:Üniversite

HAYVANCILIK ETRAFINDA GELİŞEN SİLİFKE YÖRESİ DOKUMA KÜLTÜRÜ

Fatih KÖKSAL*

Makale Geliş Tarihi: 14.01.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Halkbilimi disiplininin cevap aradığı bazı evrensel sorular vardır. Bir kültür ürününün halkbilimci tarafından incelenirken dikkate alıp cevaplandıracağı bu sorularla ortaya konan çalışma amacına ulaşacaktır. Özkul Çobanoğlu, kültürel bir olgunun “tanımı, sınıflandırması, kaynağı, kökeni, aktarımı, çeşitlenmesi, yapısı, anlamı ve amacı, işlevi, uygulaması” şeklinde sıralanan bu sorulara alanda uzmanlaşma eğilimi nedeniyle araştırmacıların çalışmalarında nadir olarak bir ya da iki soruna eğildiklerini belirtmekte; bu eksikliği gidermenin yolunu halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemlerinin rehberliğinde bulmaktadır. (Çobanoğlu, 2018: 28-30) Bahsi geçen kıstasların bir ya da ikisine değil pek çoğuna cevap aranan bir çalışmaya imza atan akademisyenler Turgay Kabak ve Ş. Seher Erol Çalışkan’ın “Silifke Yöresi Dokuma Kültürü” adlı kitabı Gece Akademi’den Ocak 2019’da çıkmıştır.

* Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, fatihkoksal@bayburt.edu.tr

“Silifke Yöresi Dokuma Kültürü”nün, Bağlam Merkezli Halkbilimi kuramlarından İşlevsel Kuram çerçevesinde ortaya konulmuş bir çalışma olduğu, eserin “Araştırma Yöntemi” başlığında belirtilmektedir. İşlevsel kuramın esas aldığı üzere bir kültür ürünü incelenirken sadece ürüne bakılmamakta; o ürünün oluşturulduğu, yaratıldığı ve yeniden yaratılıp nakledildiği bağlama da bakılmaktadır. Bu bağlamda bir halk kültürü unsurunun üretilmesindeki temel neden, üreticinin onu üretme, aktarma ve kullanma nedenleri ve bunların dışındaki nedenler de yöntemin temel sorunları olmaktadır. (Ekici, 2008: 84) Eserde, Silifke yöresinde hayvancılığa bağlı olarak gelişen dokuma kültürünün 1940-1950’lere kadar yoğun bir ekonomik, sosyal, kültürel faaliyet alanı olduğu; 1990’larda hangi sebeplerle bu kültürün yok olma aşamasına geldiği; motif adlarının, tezgâh adlarının, bu tezgâhları üretenlerin bağlamın ortadan kalkmasına bağlı olarak nasıl sukuta uğradığı ele alınmıştır. Binlerce yıllık bilincin, Türk’ün dünyaya bakışının, mitolojik görüşünün motiflerde aynen korunduğunu birçok örnekle gözler önüne seren (M.Ö. II. yüzyıl Hunlara ait Pazırık halısı ile Silifke halısındaki ortak koç boynuzu motifi “bk. Çalışkan, Kabak, 2019: 106”) çalışmada literatür taraması, dokuma malzemeleri-araç gereçleri-teknikleri-çeşitleri-motifleri ve motiflerin anlamları da ele alınmış; kuramın ve saha çalışmasının gerektirdiği bağlamın önemine binaen Silifke yöresinde 73 köyde araştırma yapılmıştır.

Yukarıda ele aldığımız halkbiliminin evrensel sorularından “uygulama” ölçütü ile hedeflenen “elde edilen bilgilerin karşılaşılan sosyal, ekonomik ve teknolojik problemlerin çözülmesinde”ki işlevselliği göz önüne alındığında; millî bir servetin korunması için atılacak adımlara, geleneksel bir mesleğin modern çağda hayata intibakını sağlayacak hususlara, bu mesleğin ayakta kalmasını sağlamakla toplumsal hayatta sağlanacak bazı faydalara dikkat çekilmiştir. Tespit edilen sorunlara çözüm önerilerinin yetkililerce dikkate alınacağını ümit etmekteyiz.

Kaynaklar

- Çobanoğlu, Özkul. (2018). Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, Metin (2008). “Araştırma Yöntemleri”. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Editör: Öcal Oğuz). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erol Çalışkan, Ş. Seher; Kabak, Turgay. (2019). Hayvancılık Etrafında Gelişen Silifke Yöresi Dokuma Kültürü. Ankara: Gece Akademi.

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ

DERGİSİ-BÜTOBİD

YAYIN VE YAZIM İLKELERİ

Yayın İlkeleri

Bayburt Üniversitesi İnsan ve toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, Mart ve Eylül olmak üzere yılda iki kez yayımlanan bilimsel ve hakemli bir fakülte yayınıdır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak amacıyla gönderilmemiş olmalıdır. Türkçe makalelerde İngilizce öz ve genişletilmiş İngilizce özet, İngilizce makalelerde ise Türkçe öz ve genişletilmiş Türkçe özet yer almalıdır. Dergiye gönderilen yazılar öncelikle editör tarafından ön incelemeye alınır sonrasında editörler grubunun ve yayın kurulunun görüşleri alınarak, ilgili yazının konusunda uzman hakemlere gönderilir. Hakemlerin de olumlu görüş vermesi ve yayın kurulunun olumlu görüş belirtmesi durumunda makale, editör ve yayın kurulunun belirlediği sayıda yayımlanır. Hakemlerin olumsuz görüş belirtmesi durumunda makale, reddedilir. Dergimize gönderilen yazılar için editör ve hakem raporlarında belirtilen düzeltmeler yapılması için makale sorumlu yazarına gönderilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra eğer hakem makaleyi tekrar görmek istiyorsa hakeme makale tekrar gönderilir. Hakemin düzeltmeler yeterli bulması durumunda editör makalenin yayınlanması konusunda karar verir. Şayet hakem düzeltme istemiş ancak düzeltmelerden sonra makalenin tekrar görmek istemediğini belirtmişse, ilgili düzeltmeler editör tarafından kontrol edilir ve bir karar varılır. Yayımlanan makalelerinin bütün yayın hakları Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi (BÜTOBİD)'e aittir. Burada belirtilmeyen hususlarda karar verme yetkisi Editör ve Yayın Kurulu'na aittir. Yayın ve yazım ilkelerine uymayan yazılar değerlendirmeye alınmadan reddedilir.

Yazım İlkeleri

Yazım ilkelerinde Apa ve Klasik sistem, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi (BÜTOBİD) tarafından kabul edilmektedir.

Makale anlatımında aşağıdaki kurallar dikkate alınmalıdır.

Makale yazımında, okuyucunun, çalışmanın her aşamasını anlama ve değerlendirmesine imkân tanıyacak bir anlatım ve plana uyulmalıdır. Anlatım olabildiğince sade, anlaşılabilir, öz ve kısa olmalıdır. Gereksiz tekrarlardan, desteklenmemiş ifadelerden ve konu ile doğrudan ilişkisi olmayan açıklamalardan kaçınılmalıdır.

Yazımda çok genel ifadeler kullanılmamalıdır. Yargı veya kesinlik içeren ifadeler mutlaka verilere/ referanslara dayandırılmalıdır. Ele alınan konu veya problemin mevcut literatürdeki yeri, amaçları açıklama ve destekleme bağlamında sunulmalıdır. Problem ile seçilen araştırma yöntemi arasında bağ kurulmalıdır. Probleme, araştırmacı/araştırmacıların hangi kuramsal/kavramsal açıdan yaklaştıkları gerekçeleri ile birlikte belirtilmelidir. Kullanılan araştırma yönteminin seçilme gerekçesi açıklanmalıdır. Bütün veri toplama araçlarının geçerliliği ve güvenilirliği belirtilmelidir. Araştırma sonucunda elde edilen veriler bir bütünlük içinde sunulmalıdır. Sadece elde edilen verilere dayanan sonuçlar sunulmalıdır. Sonuçların yorumları, varsa literatürdeki diğer kaynaklarla değerlendirilmelidir.

Makale biçimlendirilirken aşağıdaki kurallar dikkate alınmalıdır.

Çalışmanın ilk sayfasında yazar(lar)ın ad ve soyadları ile sayfanın alt bilgi bölümünde kurum bilgileri ve e-posta adresleri yer almalıdır. Makale için gerekli ayarlar şu şekildedir:

Sayfa düzeni: Özel sayfa boyutları, Genişlik:21, Yükseklik, 29.7 cm Kenar boşlukları: Üst veAlt: 5 cm, Sol ve Sağ: 4 cm Satır aralığı: Tam Değer: 1nk, Yazı fontu: Times New Roman

Başlıklar: Makalenin ana başlığı 12 punto, kalın, ortalanmış, tüm kelimelerin ilk harfleri büyük ve en fazla 14 kelime olmalıdır. Birinci düzey başlıklar numaralandırılmış, 11 punto, kalın, tüm kelimelerin ilk harfleri büyük ve ortalanmış olmalıdır. İkinci düzey başlıklar numaralandırılmış 10 punto, kalın, tüm kelimelerin ilk harfleri büyük ve sola yaslı olarak yazılmalıdır.

Yazar adları: 10 punto, ortalanmış, yazar adı ve soyadının sadece ilk harfleri büyük harf olmak üzere verilmelidir. Yazar adresleri alt bilgi olarak 10 punto verilmeli sadece şu bilgileri içermelidir: Üniversite, fakülte, bölüm, il, ülke, mail (Üniversite dışında bir kurumsa üniversite, fakülte ve bölüm adı yerine kurum adının yazılması yeterlidir).

Özetler: 10 punto ve italik, iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Özet 100-150 kelime aralığında yazılmalıdır. Makaleler Türkçe ve İngilizce özet içermelidir. Makalenin dili Türkçe ise “Özet”, İngilizce ise “Abstract” başa gelmelidir. Paragraf başı yapılıp [½ girinti] 3-5 kelime arasında anahtar kelime yazılmalıdır. Türkçe başlık özet bölümünün üzerinde, İngilizce başlık ise Abstract bölümünün üzerinde yer almalıdır.

Makale metni: 11 punto olarak yazılmalı ve dosyalar Microsoft Word 2010 veya üzeri bir sürümde hazırlanmalı ve dosya biçimi .docx uzantılı olmalıdır. İlk paragrafta

girinti bırakmadan metnizi yazınız. İkinci ve diğer paragraflarda ise ½ girinti bırakınız.

Tablo isminde geçen kelimelerin ilk harfleri büyük sola yaslı ve italik olmalıdır. Tabloda dik çizgi kullanılmamalıdır. Tablo ismi tablo numarasının altında yer almalıdır. Tablo içeriğindeki yazılar 8 puntoya kadar düşürülebilir. Tabloyu açıklayan paragraf ½ girinti içerinden ve tablo ile 7,1nk aralığında olmalıdır.

Şeklin başlığı ortalanmış olarak (sadece ilk harf büyük olmalı) verilmelidir. Şekil numarası (italik) ve ismi şeklin altında verilmelidir. Şekli açıklayan paragraf ½ girinti içerinden ve tablo ile 7,1nk aralığında olmalıdır.

Makaleler, ekler dahil 35 sayfayı aşmamalıdır.

Kaynaklar APA 6 (American Psychological Association) standartlarına uygun ve aşağıdaki kurallar dikkate alınarak yazılmalıdır.

Kaynaklar APA 6 (American Psychological Association) standartlarına uygun olarak verilmelidir. Birden fazla yazarlı kaynaklarda son yazarın soyadından önce ‘&’ yazılmalıdır.

Makale içinde kullanılan kaynaklar “Yazar Soyadına Göre” dizini hazırlanarak, sayfanın sol kenar boşluğu hizasından başlayarak 9 punto, tek satır aralığı yazılır. İlk satırdan sonraki satırlarda ½ girinti bırakılır.

Metin içerisinde yazarı belli olmayan internet kaynaklarına atıf yapılırken, büyük harflerle URL-sıra numarası (.), yıl şeklinde yazılmalıdır. Örneğin: (URL 3, 2009), (URL 1 ve 2, 2005)

Kaynak göstermede bazı örnek kaynaklar aşağıda sunulmuştur;

Kaleli-Yılmaz, G. & Güven, B. (2014). Tasarlanan hizmet-içi eğitim kursunun teknoloji donanımlı ortamlarda öğretmene biçilen roller üzerindeki etkisi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(2), 144-169.

Tozlu, N. (2014). *Eğitimden felsefeye-1: Eğitim felsefesi, eğitim üzerine düşünceler ve insandan devlete eğitim*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları.

Kaynaklar Klasik Sistem (Dipnot) standartlarına uygun ve aşağıdaki kurallar dikkate alınarak yazılmalıdır.

Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi *Dergisi*’ne gönderilen makaleler dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, açık ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte yazının sonunda Kaynakça kısmında verilir. Dipnot cümle bitiminde noktadan sonra verilmelidir.

Kaynak ilk kez geçtiğinde, künyesi dipnotta aşağıdaki şekilde verilir. Kitap başlığı *italic* olarak yazılır.

Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için, araya başka kaynaklar girmişse, yazarın soyadından sonra “*age* (*adı geçen eser*), *agm* (adı geçen makale), *agt* (*adı geçen tez*), *agb* (adı geçen belge)” gibi kısaltmalar kullanılır.